

T.C.
İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN SAATLERİ AYARLAMA
ENSTİTÜSÜ ADLI ROMANINDA ZAMAN- KİMLİK VE
DÖNÜŞÜM

YÜKSEK LİSANS
TEZİ

İSA BAL
1010082004

Ana Bilim Dalı: Türk Dili Ve Edebiyatı
Programı: Türk Dili Ve Edebiyatı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Durali YILMAZ

Ekim 2013

ÖZET

Ahmet Hamdi Tanpınar Türk Edebiyatı'nda çok yönlü kimliğiyle karşımıza çıkar. Denemeci, eleştirmen, hikâyeci, şair ve romancı olarak tamamladığı edebiyat serüveninin ardında, sonraki kuşaklara nitelikli eserler bırakmakla beraber üzerinde tartışılacak fikirler inşa etmiştir. Gerek yaşadığı dönemde var olan toplumsal çalkantılar, gerekse edebiyatçının toplum içinde yüklendiği görevler açısından bakıldığında durmadan işleyen bir zihnin varlığı görülür. İşleyen bu zihin çok yönlü okumalara açık eserler oluşturmasına neden olmuştur.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ı dönemin aydın ve yazarlarından farklı kılan, edebi yaratımlarının toplamında medeniyet sorununu merkeze alarak bütün bir toplumun dini hayatından, medeniyet anlayışından, milli unsurlarından, çalkantılar karşısındaki duruşundan estet bir kimlikle bahsetmesidir. Böyle bir aydın duruşunun ortaya çıkmasındaki temel neden Tanpınar'ın toplumun geleceğiyle ilgili endişeleridir.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* Romanında Zaman, Kimlik ve Dönüşüm adlı bu çalışmamız iki ana başlığa ayrılıyor. İlk bölümde Tanpınar'ı diğer aydın ve yazarlardan farklı kılan estet kimliği; yazarın estetik biçime ve edebiyata nasıl bir toplumsal-siyasal eleştiri gücü yüklediğini anlamak için modernizm anlayışını, Tanzimat'ın ilanıyla toplumda baş gösteren benlik yırtılmalarına yaklaşımını işledik. Bunun yanında Fransız filozof Henri Bergson'un zaman-süre felsefesini inceledikten sonra, medeniyet anlayışına yansımaları sorgulanmıştır. İkinci başlıkta karakter, dönüşüm kavramlarının edebiyat ve psikolojideki karşılıklarına değinip *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanındaki işlenme biçimini ele aldık. Aynı bölümde eserdeki karakterlerin medeniyet değişimi, zaman, para ve çevresel faktörler karşısındaki duruşlarını sorguladık.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Medeniyet, Modernizm, Tanpınar, Bergson, Süre, Değişim

ABSTRACT

Ahmet Hamdi Tanpınar comes along with his versatile identity in Turkish Literature. Behind his completed adventure as an essay writer, critic, narrator, poet and novelist; he not only leaves some well-qualified works for the next generations but also remains lots of ideas which are going to lead to many debates. Regarding both the social agitations of his life-time period and the missions that a man of letters undertakes, the existence of a mind that always works is seen. This mind leads to the constitution of the works which lets versatile reading.

The thing that makes Ahmet Hamdi Tanpınar from his contemporary intellectuals and authors is that he mentioned a society's religious life, civilization perception, national components and their positioning against the turmoil by centring the problem of civilization in his entire creations. The main reason behind this intellectual stance is his concerns about the future of the society.

This thesis "Time, Identity and Transformations in Ahmet Hamdi tanpınar's *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* Novel" is separated into two main parts. In the first part, the aesthete identity that makes Tanpınar different from other intellectuals and authors, his modernism conception to understand how he has given a socio-political critic power to aesthetic shape and literature and his approach to the identity conflicts in the society after the announcement of the reforms in Gülhane in 1839 was discussed. Besides, after considering the French philosopher Henry Bergson's time-duration "duree" philosophy, its reflection to the civilization understanding was questioned. Under the second heading, after mentioning the literal and psychological concepts of transformations, their way of being discussed in *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* novel is given. In the same part, the stance of the characters in the novel against the cultural change, time, money and environmental factors are questioned.

KEY WORDS: Civilization, Modernism, Tanpınar, Bergson, Duration, Change

KISALTMALAR

A.g.e: Adı geen eser

A.g. m: Adı geen makale

C : Cilt

ev: eviren

Haz: Hazırlayan

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları

Mtb: matbaa

s: Sayfa

S: Sayı

SAE: Saatleri Ayarlama Enstitüsü

Üni: Üniversite

Yay: Yayınevi

Yb: yeni basım

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
KISALTMALAR.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖNSÖZ.....	1
I.BÖLÜM	3
GİRİŞ.....	3
I.I. AHMET HAMDİ TANPINAR'IN MODERNLİĞİ	3
I.II. BERGSON FELSEFESİ VE ZAMAN- SÜRE AYRIMI	11
II.BÖLÜM	17
II.I.PSİKOLOJİDE KARAKTER	17
II.II.EDEBİYATTA KARAKTER	20
II.III.ZAMAN	25
II.IV.DÖNÜŞÜMLER	27
II.V.GELENEK	30
II.VI.SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ	35
II. VI. a. Olay Örgüsü	35
II. VI.b.karakterler	37
II. VI.c.Yeri ve Önemi	39
II.VI.I.HAYRİ İRDAL	40
II.VI.II.SEYİT LÜTFULLAH	73
II.VI.III.ARİSTİDİ EFENDİ	75
II.VI.IV.NURİ EFENDİ	76
II.VI.V.ABDÜSSELAM BEY	76
II. VI.VI. ZARİFE HANIM	77
II. VI.VII. MÜBAREK	80
SONUÇ.....	82
KAYNAKÇA.....	84

ÖNSÖZ

“Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* Romanında Zaman-Kimlik ve Dönüşüm” adlı konunun tez çalışması olarak seçilmesinin nedeni, edebiyatımızda modernizm ekseninde ortaya konan çalışmaların önemli bir yere sahip olmasından kaynaklanıyor. Öyle ki Ahmet Hamdi Tanpınar yaşadığı dönemde hem eserleriyle hem de yer aldığı entelijansiyada medeniyet tartışmalarının merkezinde durduğu görülür.

Bu çalışmanın amacı, bir bilim adamı ve sanatkâr olan Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı eserinde zaman-süre ayrımını işleme biçimini sorgulamak, tartışıla gelen medeniyet sorununa yazarın yaklaşım biçimini tespit etmek ve toplumsal değişimin temelindeki bireyin bu sorun karşısındaki tavrını ortaya koymaktır. Bu anlamda Tanpınar’ın tez konusu olan eserin yanında mektupları, günlükleri, bilimsel çalışmaları; kahramanlarının benzerliklerinden dolayı hikâyeye ve romanları da incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular tezimizin konusuyla ilişkilendirilmiş ve sonuca gitmek için kullanılmıştır.

Tez temelde iki ana bölüme ayrılmıştır. “Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Modernliği” başlıklı birinci bölümünde özellikle denemelerinden hareketle Tanpınar’ın modernizm anlayışı ve modernizm karşısındaki duruşu; bir alt başlıkta yazarın, felsefesi etkisi altında kaldığı Fransız Filozof Henri Bergson’un zaman- süre ayrımına değinilerek kültürel unsurların devamlılığı ve tarih muhasebesi üzerindeki önemi vurgulanmıştır.

İkinci bölüm ise iki alt bölümden oluşmaktadır: “Karakter, Zaman ve Dönüşüm” adlı ilk alt bölümde bu kavramların hem psikolojide hem de edebiyattaki açıklamaları birer alt başlık olarak verilmiş olup, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*’ndeki karşılıklarına değinilmiş ve eserin Türk Edebiyatı içinde ait olduğu gelenek sorgulanmıştır. İkinci alt bölümde ise *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*’ndeki kahramanlar başta Hayri İrdal olmak üzere tüm yönleriyle ele alınmış ve değişim süreci faktörel bütünlükler üzerinde oturtulmuştur.

Ahmet Hamdi Tanpınar gibi büyük bir yazarı çalışmak pek zor olmakla beraber çalışan kişiyi de sürekli araştırmaya, sorgulamaya ve farklı boyutlarda okumalar yapmaya sevk ediyor. Çünkü Tanpınar sadece bir romancı ya da şair değil,

aynı zamanda bir denemeci, tarihçi ve sosyolagtur. Dolayısıyla her okumada farklı bir alanda çözülmeyi bekleyen unsurlar yumağı karşınıza çıkıyor. Bu sorunlar yumağını çözebilmek için de tarih, sosyoloji, psikoloji ve Avrupa tarihiyle ilgili ciddi okumalar yapmak gerekiyor.

Bu tezin ortaya çıkmasında pek çok insanın katkısı oldu. Başta hem tez konusunun belirlenmesinde hem de kaynak temininde yardımlarını, derya bilgisini benden esirgemeyen ve ufkumda durmadan yeni pencereler açan tez danışmanım Prof. Dr. Durali Yılmaz'a; sonsuz bir insan sevgisiyle yardımlarını her zaman gördüğüm hocam, değerli insan Yard. Doç. Dr. Hacer Gülşen'e; bu programa başlamamda büyük katkıları olan hocam İsa Kocakaplan'a; çılgın fikirleriyle bilincimin duvarlarını patlatan dostum Nihat Nuyan'a; teknik destek ve İngilizce çevirileriyle bana yardımcı olan meslektaşlarım İsmail Al, Muammer Koca ve Hüseyin Sancı'ya; ev arkadaşım Hasan Boyracı'ya; sınıf arkadaşlarım Bilgin ve Ozan'a; bu çalışmanın en büyük destekçisi Miray'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

İSA BAL

İSTANBUL 2013

I.BÖLÜM

GİRİŞ

I.I. AHMET HAMDİ TANPINAR'IN MODERNLİĞİ

Türk toplumu tüm tarihsel süreçlerde başka kültürlerle etkileşime girmiştir. En başından itibaren Türklerin yaşam biçimleri yani hayvancılığa dayalı ekonomik yapı, kendilerini geniş bozkırlarda sürekli hareket etmeye zorlamıştır. Bu sürekli hareketlilik ister istemez başka toplumlarla ve bazı toplumların sahip oldukları kültürel birikimlerle tanışmaya, bu kültürel değerleri benimsemeye itmiştir. Bu etkileşim tek taraflı olmamakla beraber Türkler tarafından daha çok hissedildiği söylenebilir.

İslamiyet'le tanışan Türk toplumunun tüm dini birikimleri zamanla evrilecek ve İslamiyet'in temel prensiplerini bir yaşam pratiği olarak kabul edeceklerdir. Nitekim zamanla cihat fikrinin tüm devlet pratiklerinin temelini oluşturduğu görülür.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Avrupa'da geniş sınırlara ulaşmasıyla birlikte İslam medeniyetinden tamamen farklı kaynaklara dayanan kültürel unsurlarla tanışmasına neden olmuştur. 18. Yüzyıla kadar bu Avrupa- Osmanlı etkileşimi ticari ve siyasi alanlarda olsa da sonraki dönemlerde kültürel, ekonomik bir etkileşim haline gelecektir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri alanlarda başarısızlıklar yaşaması üzerine bir özgüven kaybı yaşamaya başlamıştır. Nihayetinde Avrupa toplumlarının bilimsel, sanatsal, askeri ve ekonomik alanlarda ileri olduğu kabul edilmiş ve bu uygarlığa yetişme çabası içine girilmiştir. Devletin kendi eliyle ortaya koyduğu bir yenilik planı yine devlet tarafından sınırları belirlenmiş olmak üzere devreye sokulmuştur. Bu anlamda devletten kopmaları engellemek ve bütünlüğü sağlamak istenmiştir. Sonuç olarak kodları tam anlamıyla çözümlenmeden, arka plan kültürü anlamadan yapılan yenilikler bir çözüm olmaktan çok bir *medeniyet buhranı* oluşturacaktır. Bu medeniyet buhranın somut göstergeleri olarak Bozkurt Güvenç'in ifade ettiği gibi *Kültürler, az veya çok, hızlı veya yavaş, uyumlu veya uyumsuz biçimlerde sürekli değişirler; ama kültürü*

*oluşturan bireyler ve kurumlar bu değişime ayak uydurmakta güçlük çektikleri.*¹ görülür.

A. Hamdi Tanpınar bu medeniyet buhranının içinde doğdu. Yaşadığı dönemde var olan kültürel ikililik karşısında da diğer aydınlardan farklı bir duruş sergiledi. Öncelikle bir medeniyet krizi içinde olduğumuzu kabul ederek başlar tüm sorgulamalara. Tanpınar'daki Doğu- Batı çatışmasını sınıf sorunu bağlamında değerlendiren Selahattin Hilav; Tanpınar'ın *Batı-Doğu sorununu derinlemesine yaşayan ve düşünen bir yazar* ²olarak tanımlar. Bu nedenle diğer çözüm arayışlarından ayırır Tanpınar'ı. Hilav'a göre Tanpınar'ın diğer birçok yazar ve düşünürden ayrılan yönü ithal ideolojik reçetelere kanmayıp, kırılmanın maddi-manevi kültür birikiminin yok oluşuna çare aramasıdır. *Tanpınar, Türkiye'de yaşandığı varsayılan " modernleşme" sürecinin sınırlarını kültürel üretim düzeyinde yansıtır.*³ Bu noktada kültürel alanda varlık gösteren parçalanmışlığın temel teşkil ettiği üretim sorunlarıyla cebelleşmesi söz konusudur. *Çağdaş romancıların ithal ideolojilerin içini abartılı olaylar ve çatışmalarla doldurmaya çalıştığı bir dönemde Tanpınar'ın, Batı'da örnekleri görülen Camus, Kafka, Sartre gibi bireyin sorunlarına eğilen, çağının bunaltılı insanının iç dünyasına yönelmiş olmasıdır.*⁴ Osman Gündüz Tanpınar'ın farklılık teşkil eden noktasının eserlerinde insana yönelik biçimi olduğunu belirtir. *Tanpınar'ın Türkiye'nin siyasi ve ideolojik bakımdan büyük çalkantılar geçirdiği 70'li yıllardan sonra, Türk tarih ve kültürünün alışılmışın dışında, daha farklı bir gözle tanımak isteyen değişik kesimlerde ilgiyle okunmasının, fikirleri üzerinde değişik değerlendirmeler yapılmasının, hatta teklif ettiği çözüm yolları itibariyle bazı çevrelerde münakaşa edilmesinin sebebinin, meselelere alışılmışın dışında, değişik açılardan bakış ve çok farklı bir duyarlılığa sahip olmasında aramak gerekir.*⁵ Abdullah Uçman da Tanpınar'ın farklılığının temel kaynağının sıradan bir bakış açısına sahip olmaması olduğunu belirtir.

¹ Bozkurt Güvenç, *Kültürün Abc'si*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1997, s.26

² Selahattin Hilav, *Edebiyat Yazıları*, Yky, İstanbul 2008, S.123

³ Kürşat Ertuğrul *Toplum Ve Bilim Dergisi*, S.81,1999, s. 195

⁴ Osman Gündüz, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2009, s.455

⁵ Abdullah Uçman, Aktaran İhsan Işık, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Ankara 2006 C.8 s.3411

*Yaşanan bu uygarlık bunalımında, bir seçim yapmakta herkes gibi Tanpınar da zorlanır. Çözüm yolunu hemen bulabilenler, geleneği bir kalemde silip atabilen kişilerdir. Tanpınar'ın başkalarından farkı, geleneği bir kalemde silip atamamsıdır*⁶ diyen Uçan, Tanpınar'ın tüm hayatında farklılığı teşkil edecek olan noktaya değinir. Aynı şekilde Mehmet Aydın, *bir düşünür olarak Tanpınar'da öteki Batıcı-muhafazakâr aydınlarda olmayan bir husus vardır: maziyle hesaplaşırken olumsuz yaklaşmamak, yeniyi ararken de kolaycı bir eklektizmden özellikle kaçınmak*⁷ tespitiyle Tanpınar'ın diğer aydın ve yazarlardan farkını özetler.

Tanpınar'ın hayatı boyunca yazmış olduğu eserlerinde işlediği medeniyet-modernlik kavramları bağlamında kendinden sonra modernliği- eskiliği çokça tartışılan bir konudur. Bu anlamda Tanpınar'ı hangi alana yerleştirme gereği eserlerindeki ayrıntılarından hareketle tartışıla gelen bir konu oldu. Orhan Pamuk, Mehmet Aydın, Ahmet Oktay, Hilmi Yavuz bu isimlerden bazılarıdır.

Selahattin Hilav, Hilmi Yavuz'un *Yeni a* Dergisinin 105.sayısında yayımlanan "Tanpınar'ın Solculuğu" *Efsanesi* adlı yazısını merkez alarak, *Yeni Ortam Gazetesi*'nde "Tanpınar Üzerine Notlar" adlı yazısını yayımlar. Bunun üzerine karşılıklı cevaplaşmalar başlar. Yavuz, Tanpınar'ın kullandığı " istihsal", "emek", " İktisadi şartlar" gibi kavramlardan hareket ederek Hilav'ın manevi dünyanın yaratıcı ve aşıcı bir şekilde yenilenmesi ile maddeci bir tarih ve kültür felsefesine yaklaştığını bunun da yanlış olduğunu belirtiyor. Yavuz'a göre ise Tanpınar'ın bu kavramları *Bilimsel bir kültür ve tarih felsefesine götürecek kuramsal kavramlar olarak değil, ahlaksal bir problemi temellendirecek ideolojik kavramlar olarak kullanmaktaydı.*⁸

Orhan Pamuk 1994 yılında BİLAR'da düzenlenen " Modernizm ve Edebiyat" adlı seminerde modernizmi, modern roman tekniklerini, Avrupa'daki roman örneklerini uzun uzun tartıştıktan sonra Ahmet Hamdi Tanpınar'ın modern olmadığına karar verir. *Çünkü sorun yazar ile okuyucu arasındaki verili geleneksel ilişkinin kırılmaması, değişememesidir. Modernizmin rüzgârlarını Batı'da*

⁶ Hilmi Uçan, *Hece Dergisi A.Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, Ankara 2002, s.29

⁷ Mehmet Aydın, *Toplumbilim dergisi A.Hamdi Tanpınar özel sayısı*, İstanbul 2006 s.169

⁸ Hilmi Yavuz, *Bir Tartışma Üstüne: Pişmiş Aşa Nasıl Su Kattım! A. Hamdi Tanpınar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.152

ciğerlerine dolduran yazarın kendi kültürüne dönünce birdenbire kendini bir cemaatin bir parçası olmaktan bir türlü kurtulamaması ve sonunda, şu veya bu şekilde, pek çok dolayım yüzünden kendini bir öğretmen durumunda bulması temel problemdir.⁹

Mehmet Aydın'a göre *Tanpınar bir zamanlar, milliyetçi/ muhafazakâr kesimlerin ilgi alanındaymış gibi görünmesine rağmen aslında bu alana sığdırılmayacak kadar modernisttir.*¹⁰

Besim Dellaloğlu'na göreyse *batılı modernistin kendi Dede Efendi'sini, kendi Fuzuli'sini kültürel genetiğinde içselleştirmiş olmasına rağmen Tanpınar'ın kendi toplumunun içinde kendi lüksünü, modernizmini aramakla mükellef olduğu için hem modernisttir hem de değildir.*¹¹ Nihayetinde Tanpınar şayet modern olarak algılanacaksa önce toplumun modernleşmesi ön koşul olarak görülüyor.

Yaşar Nabi Nayır'a gönderdiği mülakatta *Başından beri ikiye bölünmüş yaşadım*¹² diyen Tanpınar, günlüklerinde de yer alan *Allah'a inanıyorum. Fakat tam Müslüman mıyım, bilemem. Fakat anamın babamın dininde ölmek isterim ve milletimin Müslüman olduğunu unutmuyor ve Müslüman kalmasını istiyorum. Garplıyım. Hıristiyanlığın daha iyi, daha zengin miraslarla, daha derinden işlendiğine eminim. Burada kendi kendimle aşikâr şekilde tezattayım*¹³ ifadeleriyle, toplumun içinde bulunduğu kültürel bölünmüşlüğü kendi kimliği ve ruhunda vurgular. Aynı mülakatta *Biz Türkler, burada bütün hayatımız gibi parçalanmış yaşıyoruz. Kaç türlü musikimiz var? Hayatımızda kaç türlü zevk hâkim? Cemiyetimizin bence en büyük meselesi, medeniyet ve kültür değişmesidir.*¹⁴ En temel toplumsal eylem ve fikirlerinde bile bir ikiliğin mevcudiyetine işaret eder.

Bütün eserlerinin alt metnini medeniyet krizinin oluşturduğu fikrinde olduğumuz Tanpınar, krizin toplum üzerinde yarattığı bozulmadan şikâyetçidir.

⁹ Orhan Pamuk, *Ahmet Hamdi Tanpınar ve Türk Modernizmi*, Defter Dergisi, S. Bahar 1995, s. 44

¹⁰ Mehmet Aydın, *Kayıp Zamanın İzinde*, Doğu Batı Yay. Ankara 2010, s.16

¹¹ Besim F. Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası, Bir Tanpınar Fetişizmi*. Kapı Yay. İstanbul 2012, s.54

¹² Yaşar Nabi Nayır, *Edebiyatçılarımız Konuşuyor*, S.50 İstanbul 1976

¹³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Günlüklerinin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, Haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman Dergâh Yay. İstanbul 2010, s.332

¹⁴ Yaşar Nabi Nayır, A.g.e s.51

Mahur Beste'de İsmail Molla tarafından, oğlu Behçet'e *Sen bir medeniyetin iflası nedir bilir misin?*¹⁵ şeklinde yöneltilen soru, yaşanan kültür ikililiğini yarattığı sorunları keskinleştirmek için sorulmuştur. Soruya verilen cevap Tanpınar'ın hayatı boyunca endişeleneceği genel bir toplum sorunudur.

*-insan bozulur, insan kalmaz.*¹⁶

Hilmi Uçan, Tanpınar'ın *sürekliliği aradığını, bir arayış içinde olduğunu, farklı kapıları yokladığını* vurgular.¹⁷ *Buhranına çözüm arar. Gidene üzülürken " eski bir garpçıyım" demekten geri kalmaz. Yaşanılanın bir kriz, bir buhran olduğunun bilincindedir.*¹⁸

Tanpınar Avrupa Mektebi'ne çırak olarak verildiğimizi düşünür. *1839'da devlet müesseselerimizi değiştirmekle kalmadı, bizi adeta kulağımızdan tutarak şeyhülislam duası ve ecnebi sefir alkışıyla Avrupa mektebine çıraklığa verdi.*¹⁹ Bu çıraklık yıllarının uzun sürmesi, bir türlü kalfalığa geçemeyişimizin altındaki en büyük neden Uçan'a göre sanatsal ve kültürel unsurların bizi bir noktada yakalayamamasından kaynaklanıyor.

*Ölümümüzü deneyimleyemeyiz. Ama kültürel köklerden kopuşun boşluğunu, içimizde açtığı yaranın acısını deneyimleyebiliriz. Tanpınar, " medeniyet değiştirmesi" dediği olgunun şokunu atlatmak istemez sadece, şokun kendi insansal varlığında duyumsamak, onu kurmak ister*²⁰. *Bazen hadiseler, tarihi şartlar buna sebep oluyor. Bazen de psikolojik sebeplerle buna düşüyoruz. Mesela kendimizi halis bulmuyoruz, kendi hayatımızı yaşamıyoruz, kendi ağızımızla konuşmuyoruz vehmine kapılıyoruz*²¹ Değişimin bir kopukluğa ya da temel düşünüldüğünde belirli zaman dilimlerinde geçersizliği anlaşılıyor. Bu anlamda yanlış örneklerle hareket eden Tanzimatçıların yanlış sonuçlara ulaşmasını eleştirir Tanpınar. Burada Tanpınar sonuçlardan ziyade yöntem sorununa, değişimin tanımlanması noktasında eleştirileri oklarını dönem aydınlarına yöneltir. *Hareket kendisinden evvel esaslı bir fikir*

¹⁵ Mahur Beste, A.H. Tanpınar, Dergâh Yay. İstanbul 2010, s.103

¹⁶ A.g.e, s.103

¹⁷ Hilmi Uçan, A.g.e s. 24

¹⁸ Aktaran Hilmi uçan, A.g. m s.26

¹⁹ A. Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yay. İstanbul 2006, s.38

²⁰ Ahmet Oktay, *Defter*, S.23, Bahar 1995, s.51

²¹ A. Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s.41

hazırlığı bulunsaydı yahut 1718 ile 1839 arasındaki zaman kaybedilmemiş olsaydı, elbette başka türlü olurdu.²² Tanpınar bir medeniyet ikililiğinden bahseder. Devletin içine düştüğü durumdan yine kendi eliyle bir çıkış programı sunması aynı zamanda bu programın *bilgi noksanının, sarıh hedef yokluğunun, hülasa el yordamıyla yürümenin*²³, yanlış sonuçları beraberinde getirdiğini anlıyoruz. Mehmet Aydın'a göre süte çalınan mayanın tutmayışı bir anlamda *Türk modernleşmesinin aydınların öncülüğünde başlatılan elitist bir proje olmasından kaynaklanıyor*.²⁴

Tanpınar *Baudelaire'in öldüğü günlerde, bizim Tanzimatçılar, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa Paris'te idiler. Fakat hiçbiri ondan bahsetmez. Zaten Tanzimat neden bahseder ki?*²⁵ der. Tanzimatçıların ilgisizliğini ya da üstünkörü yenilik fikrini savunduklarını belirterek onları suçlar. Kahraman'ın ifadesiyle *radikal önerme* olarak kabul ettiği aynı eserin ilerleyen sayfalarında *Ah Namık Kemal, ne olurdu bize her şeyden evvel bir " seviye meselesi" olan hürriyet kelimesi yerine, o kadar aşkı olduğunu medeniyetin " birikme" olduğunu ve gerçek ilerlemenin " mevcudu muhafaza etmek" gibi bir esas şartı bulunduğunu öğretseydin*²⁶ Tanzimatçıların düştüğü yanlış önümüze sermektedir.

Selçuklular devrinde Anadolu kapılarını zorlayan insanlar yeni vatani benimseyen ilk kurucu nesiller, Osmanlı fatihleri, bütün siyasi düzensizliğine rağmen bize Itri'nin dehasını ve Naili'nin dilini veren, zevkimizin o tam inkişaf ve istikrar devri onyedinci asır sonunun insanı elbette birbirinden çok farklıdır.

*Fakat aynı zamanda birbirlerinin devamıdırlar da. Vani Efendi'de Zembilli Ali Efendi, Zembilli Ali Efendi'de ilk İstanbul kadısı Hızır Bey, Bursalı İsmail Hakkı'da Aziz Mahmyd Hüदै'de Üftade, Üftade'de Hacı Bayram, Onda Yunus Emre, Yunus'ta Mevlana aynı ocağın ateşiyle devam ediyordu.*²⁷ Demek ki kültürel birikimlerimizi nesilden nesile aktarırken her hangi bir yabancı karıştırmıyor, en sade, halis şekliyle sonraki kuşaklara aktarıyorduk. Tanpınar için kızılması gereken nokta burasıdır. Devam zincirinin kopmasıdır. Tanpınar'a göre *Tanzimat'tan sonraki*

²² A.g.e, s.41

²³ A. Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s.34

²⁴ Mehmet Aydın, *Kayıp Zamanın İzinde*, s.36

²⁵ A.g.e, s.259

²⁶ A.g.e, s 276,277

²⁷ A.g.e, s. 35,36

senelerde kaybettiğimiz şey bu devam ve bütünlük fikridir²⁸ Tanzimat'la birlikte bu devam fikri ortadan kalkmış, geriye ne olduğu anlaşılamayan bir yığın kalmıştır.

Demiralp'a göre Tanpınar'ın *düşünce dünyasının ortadireği*²⁹ olan *devam* kavramı, onun eleştirel yaklaşımlarını da belirlemiştir. Tanpınar cumhuriyetin sorunlu batılılaşma isteği karşısında, slogancı bir tutumdan çok *eskinin mirasını kurulacak yeni ile birlikte düşünür*.³⁰

*Tanpınar'ın ısrarla üzerinde durduğu devamlılık düşüncesi, büyük ölçüde Bergson'un duree görüşünden kaynaklanmaktadır. Bergson'da geçmiş, kendi içine kapalı bir alan değildir. Bir başka deyişle, şimdi olmaksızın geçmişi tanımlamak ve hatta yaşamak imkânsızdır. Tanpınar da geçmişin ancak şimdinin içinde kavranabileceğini düşünür. Şimdiyi geçmişi yeniden kurmak amacıyla arar. Devam düşüncesi burada temel kavram olarak karşımıza çıkar*³¹H. Bülent Kahraman'ın ifadelerine ek olarak Yahya Kemal'in de *devamlılık* düşüncesine ayrı bir önem verdiğini, milli hayatın varlığı için milletin hayatındaki "devamlılık"ın kesintiye uğramaması gerektiğini vurgulayalım. Cengizhan Orakçı Yahya Kemal'in " *kökü mazide olan ati*" sözünü Tanpınar'ın *devam ederek değişmek, değişerek devam etmek* olarak yeni bir şekle soktuğunu belirtir.³² Huzur'daki Suat karakterinin kökünü maziden kopararak düştüğü ikircikli durumdan çıkamayışının kaynağı nihayetinde budur.

Tanpınar'da *devamlılık* fikri *cemiyet* fikriyle beraber gelen bir olgudur. Hatta ileri giderek cemiyet fikrinin kader trajedisini azalttığını söyleyerek der ki; *çünkü cemiyet için fertte olduğu gibi ölüm yoktur. Orada süreklilik vardır. Zincir ebedilik boyunca uzanıp gider. Parça parça olsa bile bir sonraki, kendinden önce geleni tamamlar*.³³ Çünkü orada süreklilik vardır. *Medeniyet bir bütündür. Meseleleri ve kıymet hükümleriyle beraber inkişaf eder*³⁴ şeklinde devam eden Tanpınar, bizim

²⁸ A.g.e, s.36

²⁹ Oğuz Demiralp, *Kutup Noktası*, Yky. Yay. İstanbul 1993, s.24

³⁰ Mehmet Aydın, *Kayıp Zamanın İzinde*, s.28

³¹ Hasan Bülent Kahraman, *Yitirilmiş Zamanın Ardında: A. H. Tanpınar ve Muhafazakâr Modernliğin Estetik Düzlemi*, Doğu Batı, S. 11, (2000), s. 9-43

³² Cengizhan Orakçı, *Ahmet Hamdi Tanpınar*, Alternatif Yay. Ankara 2003, s.28

³³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s. 22

³⁴ A.g.e, s.35

toplumumuzun olaylar karşısında duruş ve idrak noktasında gereken çabayı gösteremediğini belirtir. Bu noktada *Tanpınar sürekliliğin devamı için eski ve yeni hayatımız arasındaki kopukluk'un giderilmesi üzerinde ısrarla durur.* ³⁵Çünkü gerekli değişimin önündeki en büyük engel bu kopukluğun kendisidir. Erol Köroğlu, Tanpınar'ın dünyasında süreklilik düşüncesinin neden bu kadar önemli olduğunu sorar. Köroğlu bu düşüncenin temelinde bir medeniyet krizinin yattığını ifade ederek devam eder. *Türk toplumu Tanzimat'tan başlayarak bir medeniyet değişimi geçirmiş, bu değişim toplumsal yaşamdaki sürekliliği parçalamış ve denge durumunun oluşmasına her zaman engel olmuştur. Tanpınar bu sorunun çözüm yolu olarak toplumsal yaşamın her alanında sürekliliğin tekrar sağlanmasını görür.* ³⁶Aynı şekilde Tanpınar değişime olan ihtiyacın gerekli unsurları olarak cemiyet'in değişimini *felsefe ve dünya görüşünün değişmesine bağlar.* ³⁷

Tanpınar'ın işin sıkıntı boyutunda belirli bir çözüm önerisi ortaya koyar. Huzur romanında İhsan karakteri şark ve batı insanının temel farklarına rağmen onları uzlaştırır. İhsan der ki; *evvela insanı birleştirmek. Varsın aralarında hayat standardı yine ayrı olsun; fakat aynı hayatın ihtiyaçlarını duysunlar. Birisi bir medeniyetin enkazı, öbürü yeni bir medeniyetin henüz taşınmış kiracısı olmasınlar. İkisinin arasında bir kaynaşma lazım. Sonra mazi ile alakamızı yeni baştan kurmamız lazım.* ³⁸ Tanpınar temel insanı değerler noktasında toplumu uzlaştırmak, aynı kökten beslenmelerinin gerekliliğine inanır. Bu anlamda böyle bir hedefe ulaşmak için de öncelikle bu görüşün kabul edilip tarihimizle bir muhasebe içine girmemiz gerekmektedir. Tarihle, kültürel yığınların yeniden yorumlanmasıyla birlikte devam zinciri sağlanmış olacaktır. Çünkü Tanpınar *medeniyet şuurunun gereklerine uyarak, üzerinde durduğu "devam" fikriyle de hem geleneğin güveni, hem de sanat ve kültürün onsuz hiçbir değer ifade edemeyeceğini büyük açıklıkla ortaya koyar.* ³⁹Nihayetinde Mahur Beste'deki İsmail Molla'nın ifade ettiği bozulmuş insan, yönünü şaşırılmış insan ortadan kalkacaktır. Bu devam zincirinin sağlanıp belirttiğimiz insanın varlığı noktasında Tanpınar'ın çözümü şudur: *Bu meseleleri*

³⁵ Mustafa Aydın, *Tanpınar'da Doğu- Batı Sentezi*, Pınar Dergisi, S.61, Ocak 1977,s.17

³⁶ Erol Köroğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Zaman Anlayışı*, Cogito Dergisi, S.11, 1997, s.204

³⁷ A.Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yay. İstanbul 2011,s. 53

³⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, Dergâh Yay. Bas.19 İstanbul 2011, s. 269

³⁹ Mustafa Miyasoğlu, *Tanpınar'ın Romanları ve Zamanları*, Dil Ve Edebiyat Dergisi, S.37 İstanbul 2012 s.33

fikir hayatımızın zaruri yol uğrakları gibi değil, temeli olarak kabul ettiğimiz zaman tarihin ve hususi coğrafyamızın bile yüklendiği büyük role erişeceğiz. O zaman devamın zinciri içimizde bağlanacak ve biz muasır dünyada, birleştirici çehremizle ve bu çehreyi teşkil eden hayat çerçevesi ile kendimize layık yeri alacağız. Birbirini anlamayan iki âlemin ortasında, bir düğüm noktasında yaşamış olmanın bize yüklettiği zahmetler, o zaman gerçek ve ön safta hayatın nimetleriyle ödenecektir.⁴⁰

I.II. BERGSON FELSEFESİ VE ZAMAN- SÜRE AYRIMI

Henrie Bergson Türkiye'ye 19. Yüzyılın sonlarında girer. Bu noktada Bergson ve Bergsonculuk denince akla ilk gelmesi gereken nokta Dergâh dergisidir. Bilindiği gibi derginin ilk sayısı 15 Nisan 1921'de çıkmıştır. Dönemin şiir otoritesi olan Yahya Kemal derginin adını koymuştur. Derginin yazar kadrosu arasında Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Yakup Kadri, Nurullah Ataç, A. Hamdi Tanpınar, Mustafa Şekip Tunç, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Hasan Ali Yücel, Mehmet Emin Erişirgil gibi isimler vardır. Bu isimlerin yanında Bergson'dan bizzat ders almış Nurettin Topçu gibi bir düşünür de vardır. Rasyonalizm ve pozitivism gibi felsefi akımların Avrupa'da hüküm sürdüğü bir dönemde Bergson gibi daha mistik ve spirütüel bir filozofun düşünce dünyasına yaslanarak bir edebiyat oluşturmayı hedefleyen Dergâh yazarları aynı zamanda Bergson ve Bergsonculuğu da Türkiye'ye tanıtmışlardır. Öncesinde birkaç çeviri ile sınırlı kalan Bergsonculuk artık bir oluşumun temel fikri altyapısı haline gelir. Bu anlamda Avrupa'da okumuş Yahya Kemal'in Bergson ve felsefesi karşısındaki tutumu da önemlidir. Tanpınar Yahya Kemal'in Mustafa Şekip Tunç'a Şekip, *biz hepimiz artık Bergson 'cuyuz* dediğini aktarır.⁴¹

Tezimizde Bergson ve özellikle süre- zaman felsefesini işlememizin nedeni Tanpınar'ın edebi anlayışında bu felsefeden yararlanmış olmasıdır. Bu anlamda Tanpınar hakkında görüş bildiren eleştirmen ve yazarlarla birlikte kendisinin de açık bir şekilde bu etkilenmeyi belirtmiş olması bizim için önem arz etmektedir.

⁴⁰ *Yaşadığım Gibi*, s. 43

⁴¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mücevherlerin Sırrı*, Yky Yay. İstanbul 2002 s.134,

Tanpınar'ın Antalyalı Gence Mektup⁴² başlıklı yazısında dönemin önemli aydın ve sanatçılarının yanında Henri Bergson'dan etkilendiğini belirtir. Söz konusu metinde Tanpınar: *Şiir ve sanat anlayışında Bergson'un zaman telakkisinin mühim bir yeri vardır. Pek az okumakla beraber o da borçlu olduğum insanlardandır*⁴³ ifadesini kullanır.

*Bergson'un geçmiş tanımı, yani her şeyin, bütün deneyimleri geçmişte korunumlu halde duruyor olduğu fikri, akla karşı sezgiyi ön plana çıkararak hakikatin ancak bu yolla kavranabileceğini söylemesi Tanpınar'ı etkilemiş görünmektedir.*⁴⁴ Aynı şekilde Yahya Kemal ile Tanpınar'ın ilişkisi düşünüldüğünde, *Yahya Kemal'in Fransa yıllarından etkilendiği Fransız filozof Henri Bergson' un öncülük ettiği sezgicilik" akımı, Tanpınar üzerinde etkili olmuştur*⁴⁵ iddiası doğrulanabilir. Tanpınar'ın sanatını süre fikriyle şekillendirmesinin temel nedeni Bergson'u ciddi bir şekilde okuması değil, dönem sanatçılarının bu fikir etrafında toplanmış olmasından kaynaklanıyor.

Bergson'un en önemli eseri *Süre ve Zamandaşlık* adlı eseridir. Bu eser Einstein'in rölativite teorisine karşı olarak 1922 yılında yayımlanmıştır. Bergson *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri* adlı eserinde süre fikrini tartışmaya başlar. Bu eser bir doktora tezi savunması şeklinde hazırlanmıştır. Eser ilk yayımlandığında çeşitli tepkilerle karşılaşırken övgüler de alır. *Bergson'un eseri medeni dillere tercüme olunur olunmaz, birçoğu kitaplarla, bu adam hakkında eleştiriler ve reddiyeler ve takdirler beyan olunur.*⁴⁶ *Hayat hamlesi, yaratıcılık, hürriyet gibi*

⁴² Bu noktada kaynağım Turan Alptekin'dir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın üniversitede asistanlığını yapmış olan Turan Alptekin, mektubun bir kız öğrenciyeye değil, bir erkek öğrenciyeye yazıldığını ısrarla belirtir. Bkz. *Kitaplık Dergisi* S.40, 2000, s.124,125. Ayrıca Tanpınar'a Antalya'dan gönderilen ikinci mektup için bkz: *Ahmet Hamdi Tanpınar, Tanpınar Zamanı- Son Bakışlar*, Haz. Handan İnci, Kapı Yay. İstanbul 2012, s.317

⁴³ *Tanpınar'ın Mektupları*. Haz. Zeynep Kerman. Dergâh Yay. İstanbul 2007. s. 328

⁴⁴ Hülya Bayrak Akyıldız, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Roman Tekniği*, Ankara Üni., Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008,s.14

⁴⁵ Lokman Erdoğan, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Roman ve Hikâyelerinde Din ve Toplum İlişkisi*, Gazi Üni. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s.11

⁴⁶ Rıza Tevfik, *Doktor Rıza Tevfik Beyefendi'nin Darülfünun Dersleri Metafizik- 1, Bergson Hakkında*, Sadeleştiren Ve Haz. Erdoğan Erbay- Ali Utku, Çizgi Yay. Konya 2005,s.120

*kavramlarla da birlikte düşünülen süre, asıl gerçekliktir. Hatta metafizikte olduğu gibi Bergson için de bir töz aramak gerekseydi, bu muhakkak surette süre olurdu*⁴⁷.

Bergson zamanı iki parçaya ayırır. Birinci parça bizim içsel zamanımızdır. Yani geçmişin şimdiki halde devam etmesidir. *Tamamıyla saf olan süre, şimdiki hal ile evvelki haller arasında bir ayrılık yapmaksızın kendini serbestçe yaşamaya bıraktığı zamanlardaki şuur hallerimizin aldığı bir tevali şeklidir*⁴⁸. Aynı doğrultuda Bergson'u yorumlayan Bertrand Russell içinse *salt süre, dışsallıktan en çok uzaklaşan ve dışsallığın en az, etkilediği şeydir. Geçmiş mutlak yeni olan şimdiyle, sürede bütünleşir. Kayıp giden geçmişi toparlamak ve onu bütünüyle bölünmemiş olarak şimdiye aktarmak zorundayız*.⁴⁹

Bergson buna süre demiştir. İkinci zaman parçası da mekânla ortaya çıkan ve belirli bir mekân dâhilinde düşünülen matematiksel zamandır.

Bergson için hakiki olan zaman sürenin kendisidir. *Süre bölünemez bir süreklilik ve ölçüye gelmez bir niteliktir*.⁵⁰ Bu salt süreyi *sadece sezgi ile kavrayabiliriz*.⁵¹ Mekânda düşünülen zaman ise olayları mekânda düşünen ve bundan dolayı onu ölçmeye çalışan matematik zamandır. Bu zaman biçimi sadece maddeyle ilgilidir ve insana ait gerçek zamanı yani süreyi temsil edemez. Bu noktada insanın mekânla olan münasebeti düşünüldüğünde matematiksel zaman ve süre arasındaki ilişkiyi Bergson bilinç- sezgi ayırımına giderek oluşturur.

Bergson zaman kavramının Antik Yunandan 20.yy kadar tüm felsefeler tarafından yanlış anlaşıldığını düşünür. Bunun nedeni de zamanın mekân dâhilinde düşülmesinden ileri geldiğini iddia eder. Öyle ki ortaya çıkan bilim dallarının zamana ele alış biçimleri de yine yanlış yorumlanmasına neden olmuştur. *Bu tarz bir zaman bizim etrafımızda uydurulmuş matematik bir zamandır yani gerçekte bir mekân biçimidir*.⁵²

Süre kavramı insan ruhu ve şuurunda oluşan zaman için kullanılır. İnsan dışındaki maddi evren içinse kullanılmaz. Çünkü maddi evrende zaman tekdüze bir

⁴⁷ Ali Osman Gündoğan, *Bergson*, Say Yay. İstanbul 2010, s.27

⁴⁸ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, Çev. M. Şekip Tunç, MEB, Ankara 1990, s.94

⁴⁹ Bertrand Russell, *Batı Felsefe Tarihi III Yeniçağ*, Çev. Muammer Sencer, İstanbul 1994, s. 159

⁵⁰ Ali Osman Gündoğan, *Bergson*, s.27

⁵¹ Hans Joachim Störig, *Dünya Felsefe Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Say Yay. İstanbul 2011, s.527

⁵² Ali Osman Gündoğan, *Bergson*, s.74

çizgidir. Bu zaman biçimi herhangi bir yaratma, hareketlilik ve oluş ifade etmez. *Süre, insanla beraber ve insanda ortaya çıkan bir olgudur. Bizim dışımızda süre olarak bir şey yoktur.*⁵³

Bergson'un süre fikri Tanpınar'ın bölünmüş zamanın temelini teşkil eder. *Zaman algılarının sistemleştirilmesinde kullanılan yöntemlerin belki de en eskisi, geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman üçlüsüdür. Fakat bu üçlü arasındaki ilişkinin mahiyeti, sürekli yinelenen bir tartışma, bir felsefi problematik olmuş ve olmaya devam etmektedir. Çünkü anımsama, bellek ve bilinç kavramları etrafında beliren geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman kurguları, algı biçimlerinin dönüştürülmesinde kullanılan önemli nosyonlardır.*⁵⁴

*Henry Bergson'a göre hakiki zaman, mihanikiyetçilerin saat kadranının çevresine irca ve nihayet mekâna kalp ettikleri boş ve mücerret bir zaman olmayıp, bilakis her anı farklı oluşlarda beliren daimi bir değişme, durmayan bir oluşturdur.*⁵⁵

Bergson felsefesini temelde ikililikler üzerine kurar. Madde karşısında ruhu, zekâ karşısında sezgiyi, zaman karşısında süreyi yüksekte tutar. Birincilerin devingen olmayıp yerlerinde saydıklarını söylemenin yanında ikinciler için birer ayak bağı oluşturduğunu ifade eder. Öyle ki sürekli bir oluş ve hareket çemberinde bulunan ruh yükselmeye başladığı andan itibaren madde-beden onu aşağıya çekmeye başlar. Bunun da temel nedeni olarak ilk türden kavramların ikincilerle düşünölmeye başlanması zaafına bağlar.

Madde ile birliktelik oluşturan zekâ sezgiden geri kalır. Çünkü sezginin temelinde içgüdü mevcuttur. İçgüdü'nün kudretine mutlak manada zekâ ve onun eseri olan madde asla ulaşamazlar. Zekâ sezgi ayrımı Bergson için iki farklı noktada işlev görürler. İlk olarak zekâ maddenin bilgisini ortaya koymaya çalışır. Mekân fikri, bilim, sabit ve durağan durumlar ve zaman zekâ ile ortaya çıkar. Sezgi ise hayat ile ortaya çıkar. Bir anlamda hayatı tanımak için sezginin gücüne ihtiyacımız vardır. Sezgi Bergson için çok katmanlıdır ve en önemli katmanı da içgüdüdür. İçgüdü'nün

⁵³ Henri Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, Çev. M. Şekip Tunç, s.227

⁵⁴ Işık Yanar, *Zaman Algılarında Simge ve Temsil, Tanpınar ve Proust'ta Zaman Tasarımı*. Hece Dergisi S.61, Ankara 2002.s.232

⁵⁵ Henry Bergson, *Yaratıcı Tekâmülden Hayatın Tekâmülü*, Çev. Mustafa Şekip Tunç, İstanbul, MEB, 1987, s.19.

adeta bir kâhin bilgisi vardır. Süre, oluş ve hareketlilik, metafizik sezgi ile ortaya çıkar.

Şüphesiz ki cansız varlıklar gibi canlılar da değişime tabidir. Bu değişimin sınırları kestirilemese de belli yasalara bağlıdır. Bütün canlı varlıklar gelişme süreci içinde fiziksel, kimyasal yasalara bağlıdır. Dolayısıyla canlılara uygulanabilecek geçerli bir biyolojik yasa yoktur. Bergson için bir canlının gelişmesi için gelişme gibi sürenin kesintisiz olmasına bağlıdır. Bir anlamda geçmişin şimdinin içinde sürüp gitmesine bağlıdır. Sürekliliğe sık sık vurgu yapılmasının nedeni bir sonuç niteliğindeki organik belleğin ortaya çıkmasıdır. Sürenin kesintisizliğine bağlı olarak ortaya çıkan hareket ve oluşum yaratıcı hamlenin kendisidir. Bergson'un *elan vital* olarak nitelendirdiği bu süreç hem sürekli bir gelişim hem de evrimin temel niteliği olan oluş fikrini içinde barındırır. Bir anlamda gelişim ve oluş bir birine bağlı iki unsurdur. Birinin eksikliği diğerinin de eksikliğini beraberinde getirir. Kısaca yaşam atılımı ve evrimin temeli olan oluş süreye bağlı iki unsurdur. *Yaşanan zaman şuuraltı hallerinde yaşanan değişimlerdir. Hakiki zaman ise, işte bu şuur hallerinin akışındadır. Şuurun daima değişim halinde bulunması, ruhsal hayatında doğal halini işaret eder.*⁵⁶

Süre bir akıştır. Uzayda kesintiye uğramayan bir ilerleme halidir. Geçmiş etrafına tüm kültürel unsurları toplayıp büyüyerek geleceğe doğru kendini taşır. Bazı durumlarda geçmiş duraklamalar yaşar. Ama bu kesintiye uğradığı anlamına gelmez. Bu anlamda sürenin durmayan bir akış olduğunu bilmek gerekir. *“Riyazi zaman” ile “yaşanan zaman” olarak iki farklı zamana dikkat çeken Bergson, “yaşanan zaman, şuur hallerinin oluşu, daimi şekilde akışı ve değişmesi”, “hakiki zaman ise, şuur hallerimizin kendisi”dir,* der.⁵⁷ Bu akışın sınırı yoktur. Diğer biçimde süre bölünemeyen bir oluştur. Bu oluş yapısı gereği madde ile ilişkilendirilemez. Madde ile düşüldüğü boyutta zekânın devamlılığı, şuur ve metafiziği sekteye uğrattığı görülür.

⁵⁶ Henri Bergson, *Bergson'un Felsefesi; Yaratıcı Tekâmül İçinde Bergson*, Çev. M. Şekip Tunç, MGSB Yayınları, Ankara, 1986, s. 8.

⁵⁷ Henry Bergson, *A.g.e*, s.19

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın romanlarına bakıldığında karakterlerinin ikiye bölündüğü görülebilir. Nitekim bir medeniyet manifestosu niteliğindeki Huzur romanı, karakterlerinin iç dünyalarındaki kaosun dış dünyaya bağlı bir ikilem olduğu söylenebilir. Bergson'un zaman-süre felsefesine yukarıda vurgu yapmış olmamızın nedeni Tanpınar'ın medeniyet sorununu zaman-süre düzleminde temellendirmiş olması. *Tanpınar'ın yaşadığı zamanda tanıklık ettiği Fransız varoluşçuluğu ile Bergson felsefesi arasındaki çok yakın, hatta tamamlayıcı ilişki bugün acıktır. Tanpınar ise daima varoluşçuluğun ve Bergsonizmin terimleriyle konuşmuştur. Modernitenin tahripkârlığıyla elde ettiği özgürlükten çok, Tanpınar belleğin mevcudiyetiyle özgürleşmeye çalışmaktadır.*⁵⁸ Tezimizin amacı gereği kimliksel dönüşümlerin süre kavramına ile ilişkilendirilmesi ve yaşanan ikililiğe bu düzlemden bakılması Bergsonizmi açıklama nedenimizdir.

⁵⁸ KAHRAMAN, Hasan Bülent A.g.m , s. 38.

II. BÖLÜM

II. I. PSİKOLOJİDE KARAKTER

20. yüzyılda psikoloji biliminin gelişmesiyle beraber insanı tanıma yöntemleri de gelişmiştir. Özellikle *Viyanalı bir hekim Dr. Josef Breuer'in bir buluşu olan*⁵⁹ ve Sigmund Freud'un geliştirip ortaya koyduğu bilinçaltı kavramı ve bu kavrama bağlı bir teknik olan psikanaliz ortaya çıktığı dönemde büyük bir ilgi ve merakla karşılanır. Bu yöntem ve kavramları öğrenmek ve tedavi için başka milletlerden, ülkelerden Freud'un sayısız öğrencileri ve nevroitik hastaları olmuştur. Gustave Jung, Alfred Adler, Otto Rank bu isimlerden önemli olanlarıdır. Söz konusu bilim adamları insanın psikolojik yapısı itibariyle basit ve durgun değil, karmaşık ve dinamik olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle bilinçaltı kavramını edebiyat ve sanatsal çalışmalara uyarlamaya çalışan Jung, roman, hikâye ve şiirde karakterlerin psikolojik yönlerini belirleyebilen çalışmalar yapmıştır. Öyle ki modern romanın oluşmaya başladığı bu dönemde klasik yazın anlayışından farklı olarak iç içe geçmiş kurgular, karakterlerin yaşamları geriye dönüşlerle aktarılmaya çalışılır. Karakterlerin içinde bulunduğu ruhsal durumları ifade etmek adına psikanalizde sorgu yöntemi kullanılmıştır. Başarılı bir örnek olan İtalyan yazar İtalo Svevo'nun *Zeno'nun Bilinci* adlı romanında, kahramanımız oldukça yaşlanmış olmasına rağmen alanında başarılı bir sağaltımcı olan Doktor S. ye tedavi için başvurur. Doktor S; Zeno'dan çocukluğundan itibaren yaşadıklarını ve düşündüklerini özyaşamöyküsü şeklinde kaleme almasını ister ki yazılanları çözümleyerek hastayı tedavi etmeye çalışır. Yine modern romanın önemli yapıtlarından biri olan İrlandalı yazar James Joyce imzalı *Ulysses* adlı romanda kahramanımız Stephen Dedalus'un baba kompleksi psikolojik alt metinlerle ortaya konur.

Türk yazınında kent insanının yalnızlığını, çıkmazlarını ifade etmek üzere kaleme aldığı *Anayurt Oteli* ve *Aylak Adam* adlı iki romanında Yusuf Atılgan, karakterlerin psikolojik hallerini vurgulayarak içinde yer aldıkları çevreye yönelttikleri eleştirilerin temelini okura gösterir. Bunun için de kahramanların

⁵⁹ Otto Rank, *Doğum Tramvası*, Çev. Sabir Yücesoy, Metis Yay. İstanbul 2001, s.154

çocukluklarına değinir. Aylak Adam'daki C. Karakteri çocukluğundan itibaren babasıyla bir çatışma içinde yer almıştır.⁶⁰

Psikolojide karakter kavramının çeşitli tanımları olmakla beraber, karakterler arasındaki farklılıklar temel alınarak isimlendirilmiştir. Burada bazı önemli isimlerin tanımlarına değinmek gerekiyor. Örneğin Alfred Adler, karakterin doğuştan kazanılmış bir şey olmadığını, tersine insanın amaçları doğrultunda *hayat kalıbına uygun olarak benimsediği, içinde bulunduğu durumda kendi ferdi bütünlüğünü ortaya koymasına yarayan yön çizgisi*⁶¹ olduğunu belirtir. Karakterin büyük bir bölümünün çevresel şartlarla oluştuğu araştırmacılar tarafından söylenelemiştir. Adler de karakteri etkileyen faktörler olarak sosyal duygu, gelişme yönleri, yaratılış ve iç salgı bezleri gibi unsurların önemini vurguladıktan sonra karakter yapısını üç ana başlığa ayırır. Bunlar üstünlük eğilimi olanlar, üstünlük eğilimi olmayanlar ve diğer karakterler şeklinde sıralanmıştır. Yine Porot'a göre *karakter kendine özgü davranış biçimlerini veren zihin yapısının tüm elemanlarının sentezidir.*⁶² Fakat Fransız Rene Le Senne karakterin tanımını yaptıktan sonra onu oluşturan unsurlarda diğer araştırmacılarla farklılık ortaya koyar. Nitekim Le Senne için *karakter, bir insanın zihinsel iskeletini meydana getiren doğasal yeteneklerin, eğilimlerin bir toplamıdır.*⁶³ Bununla birlikte Le Senne karakteri bir veraset sistemine dayalı olan bir sonuç olarak kabul eder. Yani karakter anne ve babadan çocuğa geçen bütün özelliklerdir. Dolayısıyla bir insanın tüm özellikleri yaratılışla belirlendiğine göre, dış dünyada çevresel faktörlerin insanda yaptığı değişiklik karaktere geçemez, onun da dışında kalır. Buna karşılık karakter kavramının karşılığı, sınırları ve değişim boyutu tartışılmıştır. Sigmund Freud bu tartışmaların içine en önemli buluşlarından biri olan *dinamik karakter*'le (değişebilen karakter) girer. Davranışçı psikologların karakter tanımı, belli bir kimsenin kendine özgü davranış örüntüsüyken, Freud libido kavramından hareketle bilinç dışında var olan çeşitli güdülerin karakteri şekillendirdiğini belirtir. Freud'a göre çeşitli davranışları temellendiren *güdüler araştırılınca söz konusu davranışların niteliği, birbirinden tamamen farklı çok*

⁶⁰ Ali İhsan Kolcu, *Yusuf Atılğan'ın Roman Dünyası*, Toros Kitaplığı, İstanbul 2003

⁶¹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar, Dergâh Yay. İstanbul 1977, s.129

⁶² Tuncel Altıncöprü, *Karakter Bilim İnsanı Tanıma Sanatı, Şahsiyet Analizi- Kişiliğin Yapısı Ve Yorumu*, Altıncöprü Yay. İstanbul 1980, s.12

⁶³ Rene Le Senne, Aktaran: Halis Özgü, *Şahsiyet*, Özgü Yay. İstanbul 1969, s.26

sayıda karakter niteliklerini maskeleyiği⁶⁴ görülür. Freud, karakter niteliklerinin değişebilen tabiatını, karakter konusundaki bilgilerini yine kendisine ait libido teorisiyle birlikte kullanarak açıklamaya çalışmıştır.⁶⁵ Erich Fromm karakter kavramını toplumdaki işlevlerine göre sosyal ve bireysel olmak üzere ikiye ayırır. Bu iki başlığı da *alıcılar, sömürücüler, saklayıcılar ve üreticiler* olarak alt başlıklara ayırır. Sosyal karakter toplum içinde toplumun ihtiyaçları doğrultusunda, ortak değerlerin gerektirdiği gibi düşünen ve yaşayan insanın sahip olduğu karakterdir. . Fromm'a göre her toplumun sahip olduğu özgül kodlar gereği farklı yapıda karakterlere sahiptirler. *Belli bir topluma özgü olan karaktere sosyal karakter diyorum.*⁶⁶

Carl Gustav Jung karakterleri temelde toplumsal günlük eylemleri içindeki konumlarına göre ayırır. Jung'a göre iki tür karakter vardır ve bunlar içe dönük, dışa dönük karakterleridir. Karakterin bireyi farklı kıldığını ve diğer bir bireyle tamamen paralellik gösteremeyeceğini vurgulayan Jung, bu anlaşmazlığın temelinde insanların doğuştan getirdiği bazı değişmez özelliklerin varlığını ifade eder. Yine Jung'un ortaya koyduğu ve toplumsal karakterleri şekillendiren arketip (ilk örnek) kavramının birey için de geçerli olduğunu vurgular.

Sonuç olarak karakterin tanımı, nasıl oluştuğundan ziyade, genel geçer olaylar ve durumlar karşısındaki özgün duruşur şeklinde yapılabilir. Kavramının psikologlar tarafından farklı şekillerde tanımlanıp sınırları belirlendiğinden psikolojinin sanat ilişkisi düşünüldüğünde yansımaları da farklılıklar gösterecektir.

Sanatsal metinlerin özgün olma zorunluluklarının yanında insanı konu almaları gerekir. Gerçek hayatta yaşamış ya da yaşamaması imkân dâhilinde olan bir insan edebi eserin kahramanı olabilir. Çünkü sanatçı yaratımı her ne kadar bir fantsma ürünü olsa da yaşadığı çevre ve toplumdan izler taşır. Dolayısıyla farklı yapıdaki insan karakterlerini inceleyip eserine konu yapabilir. Sigmund Freud, sanatçının yaratımlarını oluştururken bir çocuk gibi oyun oynadığını belirttikten sonra *kendine*

⁶⁴ Erich Fromm, *Çağımızda Kişilik Sorunu- İnsan Davranışlarının Kökenleri*, Çev. Yasemin Kalaycıoğlu, Düşünen Adam Yay. İstanbul 1993,s.88

⁶⁵ A.g.e, s.90

⁶⁶ A.g.e, s.95

*özgü bir hayal dünyası yaratarak, bu dünyayı pek ciddiye aldığını*⁶⁷ ifade eder. Bu noktada sanatçının realiteyi hayalden ayırmaya çalışırken seçmiş olduğu karakterle okuyucuyu olaya ya da içinde bulunan duruma bağlamaya çalışır. Söz konusu eser ne kadar düşsel olsa da temel insani özellikleri barındırdığından hiçbir zaman gerçekle bağını koparamaz.

II. II EDEBİYATTA KARAKTER

Edebi yaratımların kahraman boyutu, yukarıda belirttiğimiz gibi olay ve durumlar karşısındaki duruşu özgünlüğü noktasında ortaya çıkar. Yazar kahramanın karakterini belirlerken hareketleri ve düşünceleri itibariyle benzersiz olması için yoğun bir çaba sarf eder. Kahramanın bir karakter olabilmesi için ilk şart budur. *Dünya edebiyatında özellikle Avrupa'da 17. yüzyıldan itibaren karakterler üzerinde ciddi çalışmalar yapılmıştır.*⁶⁸ Bu çalışmaların sonucunda insana ait özelliklerin ayrıntılı bir biçimde bilinmeye başlandığını söyleyebiliriz. Psikoloji biliminin gelişmesiyle de çok yönlü ruhsal yapılara sahip olan karakterler roman sanatına dâhil olmuşlardır.

Belirli bir süreç içinde yazının karakter değiştirmesiyle birlikte yazı- bu noktada roman sanatı diyebileceğimiz- *insanın hayat karşısındaki duruşunu anlatmaya, yakınmaya, anlamaya, yaşamsal değişim istençlerine, düşsel bildirimlere insan içselliğine yurt oldu.*⁶⁹

Nermin Yazıcı kahraman kategorisinin modern anlatılardaki görünümünü ve özelliklerini incelerken özne odaklı kuramsal tabanı seçer. *Çünkü der Yazıcı; benlik, bilincin taşıyıcısı/ uygulayıcısı/ uyarlayıcısı olarak bilinçli öznenin merkezidir ve benlik algısının genişlemesi yarattığı zihinsel dönüşümle çok yakından ilgilidir.*⁷⁰ Bu tarz zihinsel dönüşümler yazınsal türlerde farklı karakterlerin işlenmesine, karmaşık yapı şemalarının açığa çıkmasına neden olmuştur. Murat Belge Türk Romanında tip

⁶⁷ Sigmund Freud, *Sanat Ve Sanatçılar Üzerine*, Çev. Kamuran Şipal, Bozak Yay. İstanbul 1979, s.194

⁶⁸ Martin Gray, *A Dictionary Of Literary Terms*, Longman York Press, Liban 1984, Aktaran: Alemdar Yalçın

⁶⁹ Alper Akçam, *Karnaval ve Türk Romanı*, Ürün Yay. Ankara 2006, s.5

⁷⁰ Nermin Yazıcı, *A. H. Tanpınar'ın Hikâyelerinde Anlatıcı ve Kahramanlar*, Berikan Yay. Ankara 2009, s.22

ve karakter sorununu kısa bir şekilde tartıştıktan sonra karakterin tanımını kabataslak bir biçimde yapıyor. Belge'ye göre karakter *toplumsal gerçekleri yansıtırsa da ilkin kendi hayatını yaşayan, olumlu ya da olumsuz yönde gelişen, psikolojik yaşantısına ve öznelliğine öncelik tanınarak anlatılan, karmaşık yapılı kişi karakterdir.*⁷¹

*Romanda bulunması gereken bütün unsurlar birbiriyle ilişki içindedir. Eserin kahramanı tasarlanırken çevre ve zaman faktörlerinin ilgisinden öte, yazarın yaratıcı niteliklerinin, usta gözlemlerinin, başarılı tasvir anlatımının büyük etkisi bulunmaktadır.*⁷² Bu noktada yazarın kendisi roman unsurlarını oluştururken geçek hayatta yaşadığı sosyokültürel çevrenin dokusunu eserine yansıtır. Bu, bir karakter için söylendiğinde yazarın ya da toplumun psikolojisi, ekonomik şartları, politik görüşleri eser içinde kendisinde yer bulur. Fakat Alemdar Yalçın, karakter her ne kadar toplumun izlerini taşısa da onu diğer insanlardan ayıran temel özellikleri taşıması gerektiğini belirtir. *Çünkü der Yalçın: Bu, roman sanatında kahramanların canlandırılmasında çok gerekli bir durumdur.*⁷³

Şerif Aktaş *hangi şekilde olursa olsun, şahıs kadrosunu teşkil eden fertler itibari âlemden ve bu âlem içinde yer alan diğer unsurlardan ayrı düşünülemediğini*⁷⁴ belirtir. Böyle bir iddianın nedenini de yine Aktaş şöyle belirtir: *Ancak insanla itibari kahraman arasında temelde bir benzerlik vardır. Çünkü itibari eserin modeli ve malzemesi harici âlemden alınır. Harici âlemde geçerli temel kanun ve prensipler, itibari âlem için de hareket noktası durumundadır.*⁷⁵ Dolayısıyla kahramanımız sadece bir insan olamayacağı gibi çevresel şartların izini kendinde barındıracaktır.

Ünal Aytür romanın tüm unsurlarıyla gerçekliğini tartıştığı bir noktada, Henry James'in H.G Wells ile giriştiği romanın gerçekliği konusundaki tartışmada kullandığı " Yaşamı yaratan sanattır" ifadesinden hareketle; *Roman yaşamdan daha gerçektir, çünkü romana aktarılmış bulunan yaşam, seçme ve düzenleme*

⁷¹ Murat Belge, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, Yky Yay. İstanbul 1994, s.21

⁷² Alemdar Yalçın, *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Türk Romanı 1946-2000*, Akçağ Yay. Ankara 2003, s.50

⁷³ A.g.e, s.51

⁷⁴ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yay. Ankara 1991,s.148

⁷⁵ A.g.e, s. 149

yoluyla belli bir bakış açısından sunulmuş, kendi içinde bütünlüğü ve anlamı bulunan bir yaşamdır der.⁷⁶

Romancı kavramını, romancının durduğu yeri tartıştıktan sonra Durali Yılmaz günlük yaşamdaki gerçeğin romancı eliyle önümüze getirildiğini belirtir. *Romancının yaptığı* der Yılmaz: *insanın iç dünyasını gözler önüne sererek, insanda sürekli var olan duyguları ete kemiğe bürünmüş birer kahraman olarak karşımıza dikmekten başka bir şey olmuyor. Ve böylece romancı, her insanda bulunabilen duyguları somutlaştırmış oluyor.*⁷⁷ Yine Yılmaz, romancının bağımsız olmadığını vurguladıktan sonra *öncelikle kendisine bağımlı olduğunu, inandığı değerler, söküp atamadığı saplantılar, belli başlı etkenlerin olduğunu* belirtir.⁷⁸ Demek ki bir kahramana şahsiyet giydirmeye çalışırken yazar kendi düşün ve yaşam pratiğinden yararlanmak zorundadır. Bu noktada roman kahramanlarının değişim faktörleri karşısındaki duruşlarına vurgu yapmak gerekiyor. Bir roman kahramanı çeşitli şartlar altında karakterinde kırılmalar yaşayabilir. Bir savaş romanında kahramanın korkması ya da suç romanlarında kahramanın belirli bir noktaya nasıl getirildiği görülebilir. Çoğu romanda kahramanımızın kitabın ilk sayfalarından başlayarak gittikçe değişen, karanlık ya da aydınlık bir hale geldiği görülür. Anlatı boyunca karakterin sabit kalması çok az görülen bir durumdur. Bu noktada Alman yazar Hermann Hesse'in *Sidarta* adlı romanında genç kahramanımız arayışını sürdürürken, değişimini de tamamlamış olduğu, kemal hale geldiği görülür. Diğer şekilde Peyami Safa *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'nda bütün ilgisini özel yaşantısına yöneltip kahramanını romanın tümü haline getirmiştir.

Georg Lukacs *romanın kahramanı, epiğe özgü birey, dış dünya karşısındaki yabancılıktan oluşur. Dünya, içsel bakımdan özdeş olduğu için, insanlar da nitelik yönünden birbirinden ayrılamazlar*⁷⁹ şeklinde bir tespitten sonra devamla *kuşkusuz dünyada kahramanlar, alçaklar, suçlular, sofular vardır, oysa en büyük kahraman bile soydaşlarının oluşturdukları sürüden ancak bir karış yükseğe çıkabilir*⁸⁰

⁷⁶ E.M. Forster *Roman Sanatı* Çev. Ünal Aytür, Adam Yay. İstanbul 1985, s.19, Ünal Aytür'ün bu eser için yazdığı önsözden.

⁷⁷ Durali Yılmaz, *Roman Sanatı ve Toplum*, Ötüken Yay. İstanbul 1996, s. 70-71

⁷⁸ A.g.e, s. 73

⁷⁹ Georg Lukacs, *Roman Sanatı*, Çev. Sedat Ümran, Say. Yay. İstanbul 1985,s. 64

⁸⁰ A.g.e, s.95

ifadesini kullanır ki insan temelli benzerliklerin roman kahramanları oluşturulurken de istem dışı bir halde göz önünde bulundurulduğunu belirtir. Çünkü toplumun bir canlı varlık olması hasebiyle oluşturduğu yüksek karakterli insan yani kahramanın ulaştığı nokta bir anlamda toplumun ortak yazgısıdır. Böylelikle içinde yaşanan maddi koşulların somut bileşkesi karakteri meydana getirmiş olur.

A.Mümtaz İdil 19.yüzyıl romancılarını kastederek *yazarları roman yazmaya iten neden her ne kadar salt burjuvazinin desteğine ve beğenisine bağlı olsa da dönem yazarlarının toplumsal çözümlemeye ilişkin çabaları, toplumun gelişme çizgisinden ayrı düşünülemez*⁸¹ der. Yine İdil Balzac ve Stendhal'ı roman sanatlarının üstünlüğü noktasında kıyaslarken, romanlarındaki kişileri, her şeyden önce kendi anlayışını doyuma ulaştırmak yolunda yarattığını, böylece aşk duygusu üzerine getirdiği anlayış, kişisel açıdan yön alan bir anlayış haline geldiği için⁸² Stendhal'ı üstün görür. Böyle bir çalışma klasik roman anlayışıyla birlikte ortaya çıksa da modern roman ürünlerinde de temel olarak alınmıştır. 1960'lı yıllarda ortaya çıkan yapıbozucu kuşağın romandan yazarı çıkarma, kovma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Samuel Beckett'in *Godot'u Beklerken* adlı eserinin alt metnini anlamaya çalışan okur ve eleştirmenin *bunu mu anlatmak istediniz* sorularına ısrarla *hayır, hiçbir şey anlatmak istemedim* şeklinde cevap vermesi yazarın nitelik olarak karakterden kopması gerektiğine yapılmış bir vurgudur.

Anlatmaya bağlı edebi yazılarda şüphesiz ki en önemli unsur insan faktörüdür. Bu unsur sürekli değişik açılardan görülmüş, değişik seviyelerde anlatılmıştır. *Değişen sosyal şartlar, toplumda nasıl eski/yeni insan anlayışını gündeme getirmişse, edebiyat dünyasında da aynı durum söz konusudur.*⁸³ Bu roman karakterlerinin hayatla olan bağlarına ilişkin olarak Orhan Pamuk der ki: *Roman kahramanlarının karakterlerine, tuhaflıklarına, unutulmazlıklarına gösterilen aşırı ve dengesiz ilgi, Avrupa'dan bütün dünyaya, tıpkı romanın kendisi gibi yayıldı.*⁸⁴

⁸¹ A.Mümtaz İdil, *Gerçeklik ve Roman*, Dayanışma Yay. Ankara 1983,s.34

⁸² A.g.e, 34

⁸³ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı ve Roman Unsurları*, Selçuk Üni. Yay. Konya 1989, s.19

⁸⁴ Orhan Pamuk, *Saf ve Düşünceli Romancı*, İletişim Yay. İstanbul 2011, s.51

Rene Girard kahramanlar arasındaki benzerlikleri temele alarak *dışsal dolayımına ait iki roman arasındaki benzerlikleri algılamak her zaman kolaydır*⁸⁵ der, çünkü yazar ile kahraman arasındaki mesafe hiçbir zaman tanımlanamaz, boyutu hesaplanamaz. Charles Plisnier de *ruhsal bir özelliğin, tutkulu bir davranışın hem bir Stendhal kahramanında, hem de bir Euripides kahramanında ya da Japon, İspanyol romanında tekrar yakalanıyorsa, bu özelliğin temel bir özellik olduğunu, modaların, göreneklerin, ekonomik ve toplumsal alt üst oluşun hiç değiştiremediği, insanın bu en derin alanını açıkladığını*⁸⁶ belirtir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'ndeki kahramanların canlılığı, gerçek hayattan fırlamış vaziyetleri en iyi Matmazel Afoditi'de görülebilir. *Afroditi, sınımsız bir ten, her ağzını açışta bir ispirto alevi gibi parlayan otuz iki diş, uzun kirpikleri arkasında telkinleri bir ufuk gibi derinleşen bakışlar, konuştuğunda sizin boğazınızda düğümlenen, İtalyan babasından kalmış ağdalı, hardal gibi sert ve dik, yine de son derece tatlı bir ses, isteyerek çolpalaştırdığı, hareketleriyle bir örümcek gibi dört tarafınızı saran eller, bir yığın cazibe ve dostluk, hülasa belki de farkına varmadan hareket ve hücum halinde bütün kadınlığı.*⁸⁷

Sonuç itibariyle karakterleri işleyen bir yazar gerçekliklerini ortaya koymaya çalışırken yaşadığı dünyadan uzaklaşmaz. Yazınsal türlerin malzemesi olan insan, kahraman boyutunda ne kadar farklılaşırsa farklılaşsın belirli insan kalıplarının dışına çıkamaz.

Çalışmamızın konusu olan roman karakterleri kendi çelişkileriyle birlikte var olmaya çalışan türden, günlük yaşamda karşımıza çıkabilen tiplerdir. Lucaks'ın belirttiği gibi idealize edilmiş olsalar da belirli noktalarda sıradan insanlarla paralel özellikler taşırlar. Kahramanımız Hayri İrdal belki yaşadıkları itibariyle farklılık arz eder ama olaylar karşısındaki hayreti, yalana tahammülsüzlüğü- belirli bir noktaya

⁸⁵ Rene Girard, *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat, Edebi Yapıda Ben ve Öteki*, Çev. Arzu Etensal İldem, İstanbul 2001,s.29

⁸⁶ Charle Plinsnier, *Roman Üzerine Düşünceler*, Çev. Hilmi Uçan, Hece Yay. Ankara 2003,s.71

⁸⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergay Yay. İstanbul 2011, s.166-Çalışmamızdaki tüm alıntılar bu baskıdan yapılmıştır. Ayrıca bundan sonraki dipnotlar için sadece "SAE" kullanılacaktır.

kadar-, etrafındaki insanlardaki değişimi görmesi, oğlu Ahmet'le çatışması onu toplumda sıradan bir hayat yaşayan insan tipine yaklaştırır.

II. III. ZAMAN

Tanpınar'ın zaman anlayışına yukarıdaki bölümlerde değinmiştik. Bu bölümde genel manada roman türündeki zaman anlayışına değineceğiz.

Kurgusal metinlerin yapı unsurlarını karakter, olay örgüsü, mekân ve zaman şeklinde sıralayabiliriz. *Bir romanda hikâye- anlatı, mutlaka belirli-belirsiz bir zamanda gerçekleşir. Bu hikâye, belli bir müddet sonra öğrenilir ve belli bir müddet içinde kaleme alınıp anlatılır.*⁸⁸ Bu noktada zaman unsurunu anlatıdan soyutlamak mümkün olmadığı için anlatının vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmektedir. Vazgeçilemediği noktada tarihsel olarak yeri ve önemi tartışıla gelmiştir. İlk anlatı türlerinden bugüne, *destandan romana gelene kadar farklı şekillerde algılanmış, farklı maksat ve ölçülerde uygulanmıştır.*⁸⁹

Temelde zaman unsuru üç bölümden oluşur: geçmiş, şimdiki(hal) ve gelecek zaman. Bu zaman bölümleri klasik anlatı gelenliğinde olduğu gibi kullanılmıştır. *Eski roman veya hikâye belirli bir zaman süresi içinde anlatılırdı. Destan için geleneksel zaman ölçüsü bir yıldı. Birçok büyük romanda insanlar doğar, büyür ve ölür; karakterler gelişir, değişir; hatta The Forsyte Saga ve Harp ve Sulh'da olduğu gibi romanlarda toplumun değiştigi görülebilir. Roman, geleneksel olarak, zaman boyutunu ciddiye almak zorundadır.*⁹⁰ Klasik romanın iki boyutuna vurgu yapan Rasim Özdenören zaman ve mekânın en basit, düz haliyle işlendiğini belirtir. *Klasik romanın zaman anlayışı oldukça mekanik bir düzeyde gelişir: roman örgüsü, daha baştan zamanın üç hali ile kayıtlanmıştır. Geçmişte, belirli bir zamanda başlayan entrika, hale doğru bir gelişme gösterir, entrikanın çözümünü gelecek zamana bırakır. Zaman; geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olarak adeta kesin kategoriler halinde belirir.*⁹¹ Fakat 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan yeni zaman anlayışları, klasik romanın zaman boyutunu değiştirecek ve bir bakıma

⁸⁸ Mehmet Tekin. A.g.e,s.24

⁸⁹ Mehmet Tekin. A.g.e,s.24

⁹⁰ E.M.Forster, A.g.e, s.71

⁹¹ Rasim Özdenören, *Ruhun Malzemeleri*, İz yay. İstanbul 1997, s.96

modern romanı oluşturan unsurlardan biri haline gelecektir. Bu noktada Henri Bergson'un *duree* olarak ifade ettiği mekanik zamanın dışındaki bir unsur olan süre, *Einstein'in rölativizm, Max Planck'in kuantum gibi fikirlerle klasik zaman ve mekân anlayışı temelinden değişir.*⁹² Bununla beraber romancılar konunun düz bir çizgide ilerlemesinin şartı olarak gördükleri zamanları müstakil bölümler halinde değil de, *konunun seyrine göre ikili, hatta üçlü olarak aynı kesitte deneme yoluna giderler.*⁹³ Bu noktada insanın doğası gereği geçmiş, hal ve gelecek zamanda ayrı ayrı var olamaz, tersi bir durumda bu üç zaman dilimin kaynaşmasıyla bir hayat yaşar. *Çünkü insan hatırlama kabiliyeti ile geçmişe, sezgi gücüyle geleceğe, mevcudiyetiyle hale bağlıdır.*⁹⁴ Daha önce belirttiğimiz gibi insanın yapısıyla ilgili çalışmalar çoğaldıkça insanı farklı boyutlarda anlatma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Rasim Özdenören bilinç faktörünün çağdaş romana eklenmesini önemli görmekle birlikte, mekân ve zaman algılarının da değiştiğini belirtir. *Çağdaş roman zaman ve mekân boyutlarının dışında yeni bir boyut daha kazanmıştır, bilinç. Romana bu boyutun eklenmesiyle, zaman ve mekânın, geleneksel biçimdeki statik algılanması da değişmiş, dinamik bir kimlik göstermiştir. Zaman olsun, mekân olsun, bilincin akışı içinde bütünleşmiştir. İnsan, zaman, mekân ve bilincin bir hâsılası olarak ortaya çıkmıştır. Yani, zaman ve mekân insan bilincinin dışında bir olgu halinde görülemez*⁹⁵.

Sonuç itibarıyla romanda üç farklı zaman katmanı vardır. Yazarın eseri yazma süresi, okuma zamanı yani okuyucunun eserle karşılaştığı zaman ve anlatıcının olayı yaşayıp farkına vardığı zaman dilimleridir. İlk iki zaman dilimleri kozmik zamana bağlı ve eserin dışındadır. Fakat üçüncü zaman parçası kurmaca bir zaman özelliği taşır. Anlatıma dayalı metinlerde nakledilen olayın süresi ile olayın anlatılma süresi birbirinden farklıdır. Bu farklılığı doğuran şey, anlatıcı ile anlatıcının olayı idrak edişi arasındaki aralık ve ilişki düzeyidir.⁹⁶ Aynı şekilde anlatı türlerinde yer alan zaman *maceranın kendi zamanı*"(anlatılan olayların yaşandığı zaman ve süre),"anlatma zamanı" (yaşanılan olayların ne zaman algılanıp ifade edildiği

⁹² Mehmet Tekin. *A.g.e*,s.25

⁹³ Mehmet Tekin. *A.g.e*,s.25

⁹⁴ Mehmet Tekin. *A.g.e*,s.25

⁹⁵ Rasim Özdenören, *A.g.e*, s.97-8

⁹⁶ Sevinç Ergiydiren, *Edebiyat Araştırmaları, Edebiyat Eleştirisi Üzerine Bir Deneme*, Boğaziçi Üni. Yay. İstanbul 2001, s.18

zaman) "yazıya geçirme zamanı"(yazarın eserini yazdığı tarih ve süre), ve "okuma zamanı"⁹⁷şeklinde sıralanabilir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün zor çözümlenebilen bir eser olmasının nedeni, zaman düzleminin anlaşılabilmesi olduğunu daha önce belirtmiştik. Eser Hayri İrdal'ın özyaşamöyküsü şeklinde kaleme alınmış ve ana anlatı zamanı olarak da geçmiş zaman seçilmiştir. Bu ana zaman çizgisi kahramanımız Hayri İrdal'ın hatıraları çocukluğundan başlayarak, velinimet Halit Ayracı'nın ölümünden üç hafta sonrasını kapsar. Bununla birlikte geçmiş zamanın içinde farklı zaman türleri yaratılır. Hatıraların yazıldığı zaman içinde bulunan haldir. Çocukluğuna ait hatıralarda geçmiş zaman içinde Seyit Lütfullah ile ilgili bazı ayrıntılar verilirken ikinci bir geçmiş zaman yaratılır. Seyit Lütfullah'ın ya da Takribi Ahmet Efendiyle ilgili anlatılarda böyle bir durum söz konusudur. SAE zaman itibariyle derli toplu bir eserdir. Zaten bir kurgusal metni başarılı kılan en önemli unsurlardan biri de anlatılan olayın zaman dağılımını başarılı bir şekilde yapmaktır. Kaldı ki Tanpınar'ın bu eserin en başından itibaren kullandığı zaman düzlemi hem üslubunu zenginleştirmeye hem de karakterlerin olay içinde kaybolmamalarına neden olacaktır.

II. IV. DÖNÜŞÜMLER

TDK Sözlükte dönüşümün kavram karşılığı olarak; *olduğundan başka bir biçime girme, başka bir durum alma, şekil değiştirme, tahavvül, inkılap, transformasyon*⁹⁸ şeklinde yer alıyor. *İlkel olsun, gelişmiş olsun hiçbir toplumu durgun, hareketsiz, statik olarak nitelendiremeyiz. Her toplumda sürekli bir dinamizm, bir değişme görürüz. İlkel toplumlar bile yavaş da olsa değişme sürecine tabidir.*⁹⁹ Toplumsal dinamizmin temeli olan ve bu durumu oluşturan insan- birey faktörünü kültürel, ruhsal ve fiziksel olarak ele almak gerekiyor.

⁹⁷ Şerif Aktaş, *A.g.e*, s.113-114

⁹⁸ *Tdk Sözlük*, Bas. 11 Ankara 2011

⁹⁹ Mahmut Tezcan, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, Ankara Üni. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay. Ankara 1984,s.1

İşlevsel ve yapısal değişim-dönüşüm¹⁰⁰ olarak kabul edebileceğimiz bir ayrımda; işlevsel değişimin kurumsal kimlikleriyle bireylerin değişimlerini kapsadığını söyleyebiliriz. Örnek olarak bir eğitim kurumunda çalışanın, bir doktorun değişimi bu tür bir değişim ve dönüşümdür. Yapısal dönüşüm ise kişilerin konumlarında, toplumsal sınıflarda ve gruplardaki değişimleri kapsar. Buna örnek olarak devletin bürokratik yapısının değişmesi, ekonomik yapıdaki gelişmesiyle birlikte belirli bir grubun sosyal konumunun değişmesi verilebilir. Değişim ve dönüşüm belirli unsurlarla birlikte gerçekleşir. Bu unsurlar, zaman, çevre, insan şeklinde sıralanabilir. Dönüşüm ve değişmelerin gerçekleşmesi için belli bir zamanın geçmesi gerekir. Burada zaman faktörünün önemi fiziksel ya da ruhsal formun ortaya çıkması, ortadan kalkması açısından önemlidir. Çevre koşullarındaki değişimler insan davranışını geniş ölçüde etkiler. Örneğin hızlı kentleşen bir bölgenin insanın şaşkınlıktan sonra duruma alışması ya da tarımsal faaliyetlerle ekonomik yapı oluşturan kitlelerin hızla sanayileşme karşısındaki değişim ve dönüşümleri sıralanabilir. İnsan faktörü de değişimi etkiler. Sosyal bir varlık olan insanın dâhil olduğu gruplar ve bu grupların yaşam biçimleri, bakış açıları grubun içinde sürekli yayılmış vaziyettedir. Dolayısıyla sürekli bir etkileşimle insan hem etkiler hem de etkilenir ve değişim-dönüşümün önünü açmış olur. Bu üç unsur birey ve kitle tabanında değişim için gerekli unsurlardır. Fakat toplumsal değişim unsurlarının yanında bazı etkenler de değişim ve dönüşümü beraberinde getirebilir. Coğrafi etmenler, dini değişimler, teknoloji, fikirler, buluş ve keşifler, savaşlar bireysel ve toplumsal değişim ve dönüşümü beraberinde getirebilir.

Başlangıç noktasında kişi ya da nesne, belirli şartlar altında şekilsel ve ruhsal açıdan değişebilir. Bu noktada incelediğimiz eserin kişileriyle birlikte mekânlar, çevresel unsurlar ve devletin kurumsal kimliği de değişmekte, dönüşüme uğramaktadır. Söz konusu bu başlıkta karakterlerin belirli durumlar karşısında değişimlerinin tümünü yani dönüşümlerine değineceğiz.

Kuşkusuz ki insan bilincinin ve karakterinin şekillenmesinde çevrenin, toplumsal yargıların, hayata dair tepkilerin, alışkanlıkların etkisi büyüktür. Coğrafi alanlarda kültürel unsurların çeşitliliği de insan kimliklerinde farklılıklar ortaya

¹⁰⁰ Böyle bir ayrıma Doç.Dr. Mahmut Tezcan gidiyor.

çıkmasına neden olur. Anadolu'nun bir köyünde doğup büyümüş ve eğitimini o civarda bir kente bitirmiş bir bireyin tutum ve davranışları, değer yargıları, olaylara yaklaşım biçimiyle; İstanbul'un nezih bir semtinde büyüyen, eğitimini kaliteli bir okulda tamamlayan bir bireyinkiyle elbette farklılık arz edecektir. Şekillenmenin bu boyutu değişim ve dönüşümlerin alanını da etkileyecek belirli bir noktada bireyi kanalize edecektir. Böyle bir çerçevenin birey- kahraman arasında da varlığı kabul edilirse romanda işlenen karakterlerin belirli şartlar altında dönüştüğü kabul edilebilir.

Roman dünyası kahramanlarını, insan ve nesne olarak ait oldukları fiktif dünyanın ayrılmaz unsurları olarak kabul ettikten sonra Roland Bourneur, *roman dünyası kahramanı, izole bir gezegen gibi varlığını sadece düşüncemizde idame ettirmez, bütün boyutlarıyla hayatıyet kazanır*¹⁰¹ der. Yani kahraman yaşanan çevre içinde varlık kazanırken yaşamın getirdiğini de kabullenmesi gerekir.

Değişim ve dönüşümlerin herhangi bir yönleri yoktur. Dolayısıyla dönüşen bir unsur olumlu anlamda form değiştirirken, bir başka zaman ve çevresel faktör içinde olumsuz şekilde dönüşebilir. *Bu duruma göre, her değişme bir gelişme, ilerleme değildir.*¹⁰² Türkçede gelişme, ilerleme biçiminde ifade ettiğimiz ilerleme kavramı, *beğenilen, kabul edilen, istenen yönde gerçekleşmiş bilinçli bir harekettir*¹⁰³.

Çalışmamıza konu olan eserin kahramanlarının bir kısmı hariç hepsi çeşitli biçimlerde dönüşürler. Bu dönüşümlerin merkezinde belirli nedenler olmakla birlikte temelde kaybedilmiş olanın aranması sorunudur. Bir bakıma sıkıntıların parasal yönü kahramanlarımızın değişim ve dönüşümlerinin temelindeki nedendir. Eserin ilk bölümünde Hayri İrdal çocukluğuna ait hatıraları anlatırken etrafında babasının dost ve akrabaları daimi bir telaşın içindedir. Başta Seyit Lütfullah olmak üzere maddi ve manevi yoksulluğunu ortadan kaldırmak adına çeşitli sihir ve büyü formülleriyle Kayser Andronikos'un hazinelerini arar ve bulmaya çalışır. Sonraki süreçte Arisitidi Efendi ile birlikte cıvadan altın yapma işine girer ki bu arayış da olumsuz bir biçimde sonuçlanır. Abdüsselam Bey iki boyutlu bir dönüşüm geçirir. İlk boyut

¹⁰¹ Roland Bourneur, Real Quellet, *Roman Dünyası ve İncelenmesi*, Çev. Doç.Dr. Hüseyin Gümüş, Kültür Bak. Yay. Ankara 1989, s.141

¹⁰² Mahmut Tezcan, *A.g.e.* s.7

¹⁰³ Joseph Fichter, Aktaran Mahmut Tezcan, *A.g.e.*, s.7

parasal anlamda servetinin erimesi ve kaybedilen servetin tekrar bulunma çabasıdır. İkinci boyutsa bir mahalle esnafının geçinebileceği kalabalık bir konakta, giderek yalnızlaşması ve buna bağlı olarak aklını yitirmesi olarak görülebilir. Hayri İrdal'ın babası, ölüp dirilen ablasını karşısında görünce zengin olma, mutlu bir şekilde yaşayacağına dair umutlarını yitirir ki bu ruhsal bir dönüşüm olarak kabul edilir. Diğer şekilde yani bedensel olarak da dili ağırlaşır, bir noktada sessizleşir. Bir nesne roman kahramanın taşıdığı nesne olmaktan çok onun ayrılmaz bir parçası ve yeni bir durumun ifade şekli olabilir. Örneğin Avcı Naşit Bey zengin bir kadın ve aynı zamanda Hayri İrdal'ın halası olan Zarife Hanım ile evlendikten sonra fakirliğini bir yana bıraktığı gibi, zenginliğini vurgulamak adına altın başlı bir bastonla dolaşmaya, bıyıklarını şekillendirmeye başlar. Hayri İrdal, fakir ve sıradan bir ailenin oğlu olarak başladığı hayat serüvenine zenginleşmiş, belirli bir zümreye ait olarak devam eder. Özellikle Hayri İrdal'ın hayatındaki dönüşüm ve ilerlemeler düz bir çizgide gerçekleşmez. İrdal'ın dönüşüm süreci, belirli şartlar içinde bir bağ olarak gördüğü hayattan geçerek gerçekleşir. Ruhsal değişimlerine alt bölümde değindiğimiz için bu noktayı geçiyoruz.

II. V. GELENEK

Roman bir yazın türü olarak Avrupa'da 16.yüzyılda ortaya çıkmaya başladığı dönemden günümüze kadar sıkça tartışılan bir türdür. Özellikle 17.yüzyılda Donkişot gibi bir şövalye romanı bile kazandığı zafere rağmen, roman bu yüzyılda geri kalmış bir sanat türüdür. Roman türü bu dönemde ciddiye alınmak bir kenara daha çok eğitimsiz kişilerin kafa dinlendirmek için kullandığı bir araç olarak görülmüştür. *Diyebiliriz ki, hiçbir tür roman kadar küçük görülmemiş, ağır eleştirilere maruz kalmamıştır.*¹⁰⁴ 18.yüzyılda roman gelişme gösterir. Bu türe gösterilen dirence, kilisenin koyduğu olumsuz tavra rağmen gelişme kaydeder. Özellikle psikoloji biliminin gelişmesi ve kısmen romana dâhil olması romana olan talebi artırır. Böyle bir talep romanın da gelişmesini zorunlu kılar. Özellikle 19.yüzyılda roman bilim ve tarihin sağladığı kaynaklardan yararlanarak kapsamını genişletir. Denebilir ki 19.yüzyıl romanın en parlak dönemidir.

¹⁰⁴ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı ve unsurları*, Ötüken Yay. İstanbul 2001, s.8

20.yüzyılda çok boyutlu gelişmelerin varlığı, romana farklılık kattığı gibi görevinde de değişiklikler meydana getirir. Özellikle Marksist düşüncenin Rusya’da uygulama alanı bulmasıyla birlikte sanatın yüklendiği görev tartışılır. *Bu anlamda roman bir yandan sosyo-politik temaları taşımak, bir yandan da estetik gerçekleri yansıtmak gibi görevleri yerine getirmeye koşulur.*¹⁰⁵ Yine bu dönemde dünya romanında farklı açılımların ortaya çıktığı görülür. Özellikle Avrupa’da kurgu biçimlerinin gelişmesi, anlatım tekniklerinin artmasıyla birlikte klasik roman anlayışından farklı bir roman ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi klasik romanda tek bir kurgu söz konusudur. Ana kurgu üzerinde ilerleyen ve çeşitli anlatım teknikleriyle birlikte gelişen küçük olayların oluşturduğu kurgular toplamından bahsedilebilir. Yani klasik roman anlayışında olaylar, kişiler ve zaman birbirine geçmeden en basit haliyle ortaya konur. Gelişen bilim, sanat ve psikoloji insanı çok yönlü bir anlatıma sürüklemiştir. 20.yüzyılda ortaya çıkan ve insanı çok yönlü bir şekilde anlatmaya çalışan bu romana modern roman denmiştir. Bilindiği gibi roman yazın türü üç farklı şekilde sınıflandırılır. Klasik, modern ve postmodern. İşte kurgusal boyutta farklılıklar yani birden fazla kurgunun dâhil edildiği roman türü modern olarak adlandırılır. Sadece kurgusal olarak değil, aynı zamanda karakterlerin işleme biçimleri, zamanın olaylara bölüştürülmesi ve karakterin bilinç yapısının verilmesi de bu tür romanın birer parçasıdır. Bu tarz gelişmeler konuda değil, daha çok teknik alanda görülmüştür.

Roman 1839’da Tanzimat Fermanı’nın ilanıyla birlikte ortaya çıkan aydın kuşağın siyasi, ekonomik ve sosyal koşulları devlet yönetiminde değiştirmek için kullanmaya çalıştığı bir tür olarak kabul edilirse; Avrupa’da ilk örnekleri görülen romanın bu kuşağın yaptığı çevirilerle Türk Edebiyatı’na dâhil olduğu söylenebilir. Özellikle II. Mahmut’un devlet yazışmaları için oluşturduğu Tercüme Odası’nın bu çalışmalarda büyük katkıları olmuştur. Ayrıca *1832’de Babîli’de Tercüme Odası’nın kuruluşu; yabancı dil öğreniminden geçen devlet adamlarının, düşüncelerinin iletimine daha elverişli bir anlatım çabası içinde bulduklarını gösteren çalışmalar, ilerideki Tanzimat nesrinin ilk adımlarıdır*¹⁰⁶. Fransız ve İngiliz

¹⁰⁵ A.g.e,s.2

¹⁰⁶ Rauf Mutluay, *100 Soruda Tanzimat ve Serveti Fünun Edebiyatı(XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı)*, Gerçek Yay. İstanbul 1988,s.45

edebiyatlarının önemli roman ve hikâyeleri Türkçeye tercüme edildikten sonra Türk edebiyatında da bu türlerin yerleşmesi için İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Ziya Paşa gibi dönemin önemli aydın ve yazarları yoğun çaba göstermiş ve bu doğrultuda eserler vermiştir. Bu isimlerin yanında özellikle belirtmek gerekir ki Ahmet Mithat Efendi'nin ayrı bir yeri vardır. Çünkü *Tanzimat hareketinin birçok alanda medeniyet değiştirmesi olduğunu biliyor ve bu medeniyet değiştirme olayının okumamış halk yığınlarına aktarılması, aydınlatılması ve kendilerine ilk bilgilerin verilmesi konusunda onun gösterdiği çaba çok büyüktür.*¹⁰⁷ Yusuf Kamil Paşa'nın Fenelon'dan çevirdiği Telemaque adlı eser, Şemsettin Sami'nin Victor Hugo'dan Sefiller'i çevirmesi ilk ürünler olarak kabul edilebilir. Çevirilerden sonra batılı ürünlerin taklit edilmesine sıra gelir ki bu, türlerin edebiyatımıza yerleşmesi için şarttır. *Taklit olmadan hüda-yi nabit şaheserler yazılamaz. Bütün mesele neyin taklit edileceğini iyi bilmektir. Nitekim Avrupalılar da Arab'ın, Acem'in ve diğer eski uygarlıkların önemli eserlerini kendilerine örnek almışlar, fakat bunlarda bulunan mantık dışı, akla aykırı hususları bir tarafa bırakarak, kendilerine gerekli olan noktaları arayıp bulmuşlardır.*¹⁰⁸ Bu dönemde bir tür olarak hikâye- roman ayrımının yapılmadığını belirttikten sonra taklit çemberini aşamadıkları görülebilir. Özellikle Osmanlı toplumlarının kültür ve hayat anlayışları ekseninde gelişen bu türlerin muhtevaları uzun yıllar sabit kalmış ve teknik açıdan birçok kusur barındırmışlardır. Cariyelik, görücü usulü ile evlenme, kölelik ve yanlış batılılaşma gibi temalar sıklıkla işlenmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin külliyyat niteliğindeki Letaif-i Rivayet serisinin büyük bir kısmı teknik açıdan büyük aksaklıklar gösterse de çeşitli sosyal ve kültürel konulara değinmiş olması açısından önemlidir. Özellikle batılılaşmanın ne şekilde olacağına dair düşünceleri, sonraki süreçte belirli bir dönemin aydınının cevabını aradığı sorulardandır. *Batı medeniyetinin görünümlerine kapılan yarım aydınlara karşı, bu medeniyetin esaslarını doğru kavrayan ve milli benliği koruyabilecek olan gerçek aydınları savunur. Bunun için*

¹⁰⁷ Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995, s.69

¹⁰⁸ Durali Yılmaz, *Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*, Kesit Yay. İstanbul 2011, s.20

*Avrupa'nın Türkiye'ye girmiş bütün unsurlarını okuyucularına onların lüzumlu ve faydalı olanlarını tanıtmaya çalışır.*¹⁰⁹

Cumhuriyet döneminde yaşanan politik, sosyal ve kültürel değişimler dönem aydın ve yazarını bu sorunları eksen alarak eserler ortaya koymaya itmiştir. Net bir şekilde görülen medeniyet değişimi, sanatın özellikle yazın alanında kendisine yer bulmuştur. Dönem aydınlarından biri olarak Tanpınar, yetiştiği çevre, etkisinde kaldığı aydınlar ve ortaya koyduğu eserler düşünüldüğünde modernizmi esas alan yazarlar arasına dâhil edilebilir. Çünkü çalışmamıza konu olan eser; sorguladığı değerler, hiciv penceresinden yaklaştığı olaylar yani ela aldığı konu itibarıyla modernizmi tartışmayı hedef belirlemiştir. Burada zaman anlayışının Proust çizgisinde ilerlemesine yönelik olarak Orhan Okay'ın ilgili tesbiti önem arz etmektedir. *Burada Bergson'dan hareketle Marcel Proust'un etkisi dikkate alınmalıdır. Tanpınar da Proust gibi geçmiş zamanın peşindedir. Bu geçmiş ya ferdi bir planda olur veya toplum hafızası denilebilecek milli tarih içindedir.*¹¹⁰ Dolayısıyla modernizm ekseninde geçmişin, milli tarih ve kültürel unsurların ortadan kaldırılması, onlarla olan bağın koparılması Tanpınar'ı eserlerinde medeniyet tartışmalarını yapmasına neden olmuştur.

Ahmet Kabaklı Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü belki de Cumhuriyet devrinde yazılmış en üstün bir roman olarak kabul ettikten sonra *Türk insanın bunalımı ile dünya insanın bunalımını bazen aynı kıstaslarda aramış olan Tanpınar, bunu ara sıra, yakından izlediği Existentialism (Varoluşçuluk) akımının görüşleriyle anlatmayı denemiştir*¹¹¹ der. Bu tarz bir varoluş çabasını gerektirecek problemin kendisini İnci Enginün şu şekilde açıklar: *Tanpınar ömrü boyunca Türk tarihine, mutlak değerler silsilesinin tezahürü olarak basmış, Türk milletinin milli ve evrensel değerlerini fark ederek eserlerinde işlemiştir.*¹¹² Konur Ertop, Tanpınar'ın sanatının kodlarını *tarihi, eski uygarlığımızı, uygarlık değişimini, değişimle gelen yeni bileşimin özelliklerini Tanpınar'ın öykü ve romanları canlı gözlemlerle ve zengin bir kahramanlar kadrosu aracılığıyla konu edindiğini, konuya en yoğun biçimde Saatleri*

¹⁰⁹ Kenan Akyüz, A.g.e, s.74

¹¹⁰ M.Orhan Okay, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 39, İstanbul 2010, s.568

¹¹¹ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi III*. Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul 2008, s.577

¹¹² İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay. İstanbul 2009, s.330

*Ayarlama Enstitüsü romanıyla yaklaştığını*¹¹³ belirten ifadelerle ortaya koyar. Beşir Ayvazoğlu'nun dikkatimizi çektiği nokta şark'ı ele alış biçimidir. *Tanpınar'ın, önceki eserlerinin aksine, şark'ı güzelliklerinin dışında, yarıyolda kalmışlıklarıyla ele aldığı, başka bir ifadeyle, geçmişle sıkı bir hesaplaşmaya girdiği büyük romanıdır.*¹¹⁴

Nami Başer Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün çokça tartışılması gerektiğini vurguladıktan sonra, bu eserin roman sanatında bir zirve olduğunu, batıdaki türdeşlerinden kat kat iyi olduğunu belirtir.¹¹⁵ Bu romanın işlevi nedir sorusuna Has-er, *Ahmet Hamdi Tanpınar, bu romanda, cemiyetimizi muhtelif cepheleriyle, panorama halinde gözler önüne serer.*¹¹⁶ ifadeleriyle cevap verir. *Tanpınar Saatleri Ayarlama Enstitüsü adını verdiği ünlü eseri dünle bugün, geçmişle gelecek, gelenekle çağdaşlık ve Doğuyla Batı arasında sıkışıp kalmış; ne yapması gerektiğini tam olarak kestiremeyen, mağlup ama yine de bir yanıyla hala gurulu bir toplumun hazin ve ironik hikâyesidir.*¹¹⁷ M. Akif Ak bu durumun Türk romanın en önemli konusu olduğunu vurgular: *Türk romanın bugüne kadarki örneklerinin en başta gelen farikasıdır beklide ikiye bölünmüşlük.*¹¹⁸

*Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde sadece siyasal ve sosyal hayatımızdaki aksaklık ve bozukluklar hicvedilmez. İnsanın hayat karşısındaki çaresizliği, boyun eğmişliği, seyirci tavrı da Hayri İrdal'ın kişiliği ile gözler önüne serilir.*¹¹⁹

Ataol Behramoğlu ise Tanpınar'ın Mahur Beste ve Huzur romanları dışında temaları bakımından ulusal kimlik sorununa değinen eserinin olmadığını, Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün de ulusal kimlik sorunuyla dolaylı yoldan bir bağlantısı

¹¹³ Konur Ertop, *Ahmet Hamdi Tanpınar: Romancı kişiliği ve geçmişle hesaplaşması*, Milliyet Sanat, S. 40, 15 Ocak 1982, s.21

¹¹⁴ Beşir Ayvazoğlu, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*, Dergah Yay. C. 7, İstanbul 1990, s.378

¹¹⁵ Nami Başer, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü bir okuyuş ya da Batı ve biz*, Hürriyet Gösteri Dergisi, Yıl.1, S. 6, Mayıs 1981, s.63

¹¹⁶ Melin Has-er, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Türk Edebiyatı Dergisi, Temmuz 1985, s. 55

¹¹⁷ Metin Savaş, *Yerlilik, değişim ve küreselleşme bağlamında Saatleri ayarlama enstitüsü*, Dergâh Dergisi, S.141. İstanbul 2001, s.10

¹¹⁸ Akif Ak, *Tanpınar'ın Kendi İçinde Bölünmüş İnsanları*, Pınar Dergisi, S.61, Ocak 1977, s.3

¹¹⁹ Şehnaz Aliş, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Sosyal Tenkit, Doğumunun 100. Yılında A. H. Tanpınar*. Haz. Sema Uğurcan, Kitabevi Yay. İstanbul 2003, s.26

olduğunu belirtir.¹²⁰ Bu noktada Behramoğlu'nun ifadeleri, eserin toplumsal hicvi ortaya koyması, kamusal alanın eleştirisini yapması açısından geçerlidir. Çünkü Tanpınar bu eseriyle toplumsal aksaklıklara vurgu yaptıktan sonra çözüm niteliğinde herhangi bir öneri ortaya koymaz.

Sonuç olarak Tanpınar, yaşadığı dönemde adımları atılan medeniyet değişimlerini kendi hayat görüşünden hareketle Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde işlemiştir.

II. VI. SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ

II. VI. a. Olay Örgüsü

Saatleri Ayarlama Enstitüsü üzerinde en çok tartışılan iki romanından biridir. Gerek romanın kurgusu gerekse değindiği toplumsal çıkmazlar noktasında eşsiz bir eser niteliğindedir. Çoğu yazar ve eleştirmene göre Türk Edebiyatının en güzel romanlarından biridir. Roman, ilk olarak Yeni İstanbul gazetesinde 1954 yılında tefrika edilir. Daha sonra Remzi Kitabevi tarafından 1961 yılında yazar daha hayattayken yayımlanır. Dört bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları şöyledir: *Büyük Ümitler*, *Küçük hakikatler*, *Sabaha doğru*, *Her mevsimin bir sonu vardır*. Hayri İrdal'ın özyaşamöyküsü şeklinde kaleme alınan eser, İrdal'ın çocukluğundan itibaren karşılaştığı durum ve kişileri ironik bir dille anlatır.

Kitabın ilk bölümü olan *Büyük Ümitler*'de Hayri İrdal'ın çocukluğu ve bu çocukluğun geçtiği çevre anlatılır. Bu çevre başta babası olmak üzere, Seyit Lütfullah, Abdüsselam Bey, Avcı Naşit Bey, Aristidi Efendi gibi ilginç isimlerden oluşur. Bu insanların ortak amacı dağılan servetlerini tekrar oluşturmaktır. Bu anlamda çeşitli simya ve spiritüel deneylere girişirler. Bir kısmı müspet -Aristidi Efendi gibi- yaradılışlı olmasına rağmen cıvadan altın yapma fikrine ciddi ciddi umut bağlamışlardır. Fakat bu isimlerden farklı olarak hem hayat felsefesi bakımından hem de duruşu noktasında farklılık arz eden Muvakkit Nuri Efendi romanın en önemli isimlerinden biridir. Nuri Efendi'nin insancıl ve bilge bir yaşamı vardır.

¹²⁰ Ataol Behramoğlu, *Mekanik Gözyaşları- Yazılar-Denemeler*, Cem Yay. İstanbul 1990,s.17

Saatleri insan mantığı ve suretinde kabul etmesi olaylar karşısındaki farklılığını ortaya koymaktadır. Hayri İrdal ise bahsettiğimiz çevrenin etkisiyle öğrenimini tamamlayamamış, hayat karşısında cılızlaşmış ve başarısız olmuş biridir.

Romanın Küçük Hakikatler bölümünde Birinci Dünya Savaşı yılları hızla geçilerek, Cumhuriyet'in ilk yılları anlatılır. Savaşa katılıp sağ salim bir şekilde geri dönen İrdal, Abdüsselam Bey'in beslemesi Emine ile evlenir. Bir zaman sonra Zehra adında bir kızları olan İrdal ve eşi, Abdüsselam Bey'in bozulan ruh sağlığının getirdiği bazı olumsuzluklara maruz kalırlar. Abdüsselam Bey'in aldığı borçlara karşılık yazdığı sayısı bilinmeyen vasiyetnameleri alacak verecek davasının ortaya çıkmasına neden olur. Bu bölümdeki en önemli olay, kuşkusuz ki Kaşıkçı elması davasına Hayri İrdal'ın suçsuz yere karışmasıdır. Ruhsal dengesi bozulan İrdal, Adli Tıp Kurumuna sevk edilir. Burada Doktor Ramiz'le tanışır.

Romanın Sabaha Doğru adlı üçüncü bölümü en uzun bölümdür. Bu bölümde Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün ortaya çıkışı ve kurumsallaşma süreci anlatılır. Hayri İrdal, işsizlik günlerinde kahvede otururken Doktor Ramiz'in arkadaşı Halit Ayaracı ile tanışır. Ve akşam Büyükdere'de teklif ettiği işi kabul eder. Halit Ayaracı özde modern bir müessese kurmayı hedeflemektedir. İşlevi de şehirde tüm saatlerin doğru ayarlanmasıdır. İrdal, bu kurumun müdür yardımcısıdır. Bununla birlikte tavsiye üzerine ayar istasyonlarında çalışacak birçok eleman alınır. Saat ayarı bozuk olan insanlara yönelik nakdi para cezası uygulaması geliştirilerek Saatleme Bankası kurulur. Kurumun temel dayanak noktası olarak gördüğü tarihte yaşamamış Şeyh Ahmet Zamani Efendi hakkında İrdal bir kitap yazar. Bu kitap basın ve akademik çevreler tarafından çoğunlukla alkışlanırken, bir kısmı tarafından da olumsuz manada eleştirilir.

Her mevsimin Bir Sonu Vardır adlı son bölümde Hayri İrdal'ın saat biçimindeki yeni yönetim binasını projelendirmesini anlatılır. Romanın sonlarına doğru Amerikalı bir heyetin Enstitü'yü ziyaret edip, işlevine yönelik bilgi alması ve işlevsizliğinde karar kılması üzerine Enstitü kapanır. Fakat Ayaracı'nın son bir müdahalesiyle daimi bir feshetme komisyonu kurulur. Yönetim bölümünde çalışan kişiler işlerine geri döner. Roman Halit Ayaracı'nın bilinmeyen bir otomobil kazasında ölümüyle biter.

Bu roman, ... iç alemiyle değişen Türk insanını'' anlatmaktadır. Bu değişme (toplumun bütününe değilse de) bazı sembol tipler dolayısıyla zümrelere yayılmakta; basın, üniversite, politika, bürokrasi, sanat, sosyete eğlence çevrelerinden birçok simalar, bu tiplerle göz önüne serilir.¹²¹

Mehmet Kaplan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın öğrencisi olması hasebiyle hem eserleriyle hem de mantığıyla hemhal olmuş değerli bir bilim adamıdır. Genel çerçevede içinde *Tanpınar'ın bu eserle Türk cemiyetinin son elli yıl zarfında, nasıl donmuş bir hayat şekli ile onu gülünç şekilde aşmak isteğini vurgulamak¹²²* istediğini belirtir.

II. VI. b. Karakterler

Hayri İrdal: Eserin kahramanı ve anlatıcısıdır. Eserdeki tüm tuhafıklar İrdal'ın etrafında gelişir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Halit Ayarcı'nın sağ kolu olarak görev yapar.

Halit Ayarcı: Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün kurucusudur. Hayri İrdal'la Dr. Ramiz vasıtasıyla tanışan Ayarcı Enstitü'nün varlık nedeni, kurumsal gerekliliğini ispatlamaya çalışır. Enstitü çalışanları ile bir dönem ayrılıklar yaşar. Ayarcı geçirdiği bir otomobil kazası sonucu hayatını kaybeder.

Doktor Ramiz: Hayri İrdal ve Halit Ayarcı'nın yakın bir arkadaşı olan Doktor Ramiz tıp tahsilini Avusturya'da Psikanaliz üzerine yapmıştır. Yurda döndüğünde bir adli davanın içinde bulunana Hayri İrdal'ın tedavisini üstlenir. Tuhaf yaratılışlı bu zat hayattaki tüm sorunları psikanalizle çözmeye çalışır.

Emine: Abdüsselam Bey'in beslemesi İrdal'ın ilk eşi Zehra ve Ahmet'in anneleridir. Genç yaşında bilinmeyen bir hastalığa yakalanıp ölür.

Pakize: İrdal'ın ikinci esi olup sinema artistlerine özenen ve bir çeşit hayal dünyasında yaşayan biridir.

Seyit Lütfullah: Sihirle uğraşan defne peşinde koşan meczup biridir. Tuhaflıkları ile İrdal'ı etkilemiştir.

¹²¹ Ahmet Kabaklı, *Tanpınar ve Şaheseri, Türk Edebiyatı Dergisi*, Ocak 1986, İstanbul, s. 7,

¹²² Mehmet Kaplan, *Edebiyatımızın İçinden*, Dergâh Yay. İstanbul 1978, s.140

Abdüselam Bey: Kalabalık bir konakta her türden insanla bir arada yaşayan Abdüselam Bey bir nevi Osmanlı İmparatorluğunun temsilcisidir. İrdal'ın babası yerine geçer bir dönem.

Nuri Efendi: Hayri İrdal'ın saatçi ustasıdır. Nuri Efendinin zaman kavramına yaklaşımı bütüncüdür. Onun için zaman belirli dış unsur olmaktan ziyade hayatın kendisinde insan kavramıyla birlikte yer alır.

Aristidi Efendi: Müslüman bir semtin gayrimüslim eczacı esnafıdır. Eczanesinin arka tarafındaki laboratuarda cıvadan altın yapmakla uğraşır. Laboratuvarında çıkan yangın sonucu ölür.

Ahmet: Hayri İrdal'ın ilk evliliğinden dünyaya gelen oğludur. Babasının kurmuş olduğu düzene karşı çıkarak, önüne serilen tüm imkânları reddeder ve tıp tahsilini bitirip Anadolu'da doktorluk yapmaya başlar. Ahmet babasının yaşadığı hayata karşı çıkar, son dönemlerde babasını affeder.

Yangeldi Asaf Bey: Eski bir diş hekimi olan Asaf Bey çalışmayı pek sevmediğinden hekimliği bırakmak zorunda kalır. Sonunda Halit Ayarcı Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde hiç yapmayacağı bir iş bulur. Zira Asaf Bey sürekli uyumak suretiyle Enstitü'deki görevini yerine getirmiş olur. Böylelikle kurumun anlamsız yapısı ve işleyişi bir kez daha Asaf Bey ile vurgulanır.

Zarife Hanım: Hayri İrdal'ın halasıdır. Çok zengin olmakla birlikte kardeşi ve ailesinden nefret eder ve parasını hiçbir şekilde onlarla paylaşmaz. Öldüğü sanılan bir vakitte tam gömüleceği an uyanıp bütün bir hayatını değiştirir. Çok olan parasıyla evini tadil eder, hizmetçilerini değiştirir ve Naşit Bey ile evlenir.

Sabriye Hanım: Enstitü çalışanlarının eğitimiyle ilgilenmiş dedikodu merakı sayesinde civardaki tüm olayları takip edebilen biridir.

Afroditi: İtalyan asıllı bu genç ve güzel bayan ruh çağırma seanslarına katılır. Bilincinin bir tür uyku halinde gelişigüzel karaladığı yazı, rakam ya da şekiller sayesinde bu gerçek dünyada yolunu bulmaya çalışır.

Nevzat Hanım: Kocasını öldükten sonra kayınvalidesiyle birlikte yaşamaya başlayan

Nevzat Hanım İspritizma Cemiyeti üyelerinin sürekli konuştuğu bir isimdir. Kayınvalidesi onun tekrar evlenmesini istemediği için Murat adında hayali bir karakter yaratır. Bütün bir hayatını başkalarının etkisi altında yaşayan bu karakter Cemal Bey ile birlikte Tayfur Bey tarafından öldürülür.

Ekrem Bey: Naif yaratılışlı bir şair olan Ekrem Bey Nevzat Hanıma âşıktır fakat bir türlü açılmaz. Enstitü çalışanlarından biridir.

Zehra: Hayri İrdal'ın ilk evliliğinden dünyaya gelen kızıdır. Üvey annesinin gölgesi altında büyümüş çirkin bir kız olduğuna inanmıştır. Enstitüde çalışmaya başlar. Böylelikle bir aile şirketinin ilk parçası olur.

Cemal Bey: Selma Hanımın eşidir. Boşanmayla birlikte İrdal'la birlikte olmaya başlayan eski karısını kıskanmaya başlar. Bu yüzden Hayri İrdal ve Halit Ayaracı hakkında dedikodular yaymaya başlar. Başta Hayri İrdal olmak üzere kimse bu adamı sevmez. Zeynep Hanım'ın eşi Tayfur Bey tarafından öldürülür.

Avcı Naşit Bey: Ava meraklı ve sürekli bir geçim derdinde olan bu fakir adam Zarife Hanım ile evlendikten sonra hayatı inanılmaz boyutlarda değişir. Büyükçe bir parayla ticarete atılıp İttihat ve Terakki Partisi ile siyasete atılır.

II. VI. c. Yeri ve Önemi

Milli ölçekte ortaya konmuş aksak bir modernizm tecrübesinin, siyaseti ve sosyolojiyi içine alan bu toplum eleştirisi Tanpınar'ın bizce *Huzur* romanını da geride bırakan çok yönlü bir yapısı vardır. Öncelikle eserin konusu ve konuyla paralel olarak bir anlamsızlık oluşturan karakterleri diğer romanlarından farklılık gösterir. Baştan sona kadar alegorik kurguya dayanarak nihai bir noktası olmayan, helozonik yapı içerisinde edebiyatın en üst örneğini temsil eden bu eser saat toplum benzeşmesi, birey temelinde vazife sorumluluk eleştirisi yapar.

Taner Timur, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde düzenle ilgili sistematik bir eleştiri havasının egemen olduğu*"nu söylemekte, *gerek biçemi gerek kurgusu itibarıyla bir toplumsal hiciv biçiminde*" kaleme alınmış bu romanın toplum eleştirisi açısından *Huzur'dan daha radikal olduğunu* savunmaktadır.¹²³ Şüphesiz ki Timur'un

¹²³ Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Yay. Ankara 2002, s.345

bu tespiti doğru olmakla birlikte *Huzur*'daki arayışla *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'ndeki arayış da farklılar gösterir. Tanpınar *Huzur*'da Mümtaz ve Suat üzerinden sormak istediklerini doğrudan sorarken *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde kurum ve kişiler aracılığıyla anlamsız olaylar bütününe sorar. İrdal'ın hayretler içinde etrafında gelişen olayları anlamaya çalışması sistematik bir hiciv yoğunluğunun yazar tarafından yakalanmasına katkı sağlar. Yazara yöneltilen *Bu kitabın bir mizah ve hiciv tarafı var, değil mi?* sorusuna “*Belki... Hayri İrdal neşeli adam, galiba biraz da görmesini biliyor. Kendi aleyhinde olsa bile konuşmaktan hoşlanıyor.*¹²⁴ şeklinde cevap verir.

Sade, anlaşılır bir üslupla kaleme alınan eser bu noktada da diğer eserlerinden farklılık gösterir. Yazarın anlatımı canlı kılmak adına farklı kelime grupları seçtiği dikkati çeker. *Romantik* ve *öznel tasvir* tekniklerinden yararlanan Tanpınar eserlerinin tamamında bu iki unsuru kullanır. *Huzur*, *Sahnenin Dışındakiler* ya da *Aydaki Kadın* gibi eserlerinde daha çok mekân üzerinden tasvirler yaparken *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde karakterler üzerinden bunu kullanır. Kişilerin tasvirine ağırlık veren yazar böylelikle hicvi ön plana çıkartmış olur.

II. VI. I. HAYRİ İRDAL

Hayri İrdal kitabın ilk sayfalarından başlayarak kendisi ile ilgili olumsuz açıklamalar yapar. Bunu yaparak Halit Ayarcı gibi bir insanı yükseltmeye çalışır. Öyle ki hatıralarını yazmaya başlarken –ki bu hatıraları Halit Ayarcı anısına yazmaktadır-bugünkü saadet ve zenginliğini sürekli vurgular.

Hayri İrdal'daki değişim zincirinin en büyük halkasını, kuşkusuz Ayarcı ile tanışması oluşturur. Zira çocukluğundan başlayarak küçük değişim ve dönüşümler en son orta halkada birleşir. Bu orta halka Ayarcı'nın kendisidir. Bir anlamda İrdal'ın hayatını Ayarcı'dan önce ve sonra şeklinde ikiye ayırabiliriz. Ama bu demek değildir ki Hayri İrdal hiçbir şekilde daha önce değişmez. Sadece değişimin şekli ve manası boyut değiştirir. Gürsel Aytaç için de bu tespitimiz doğrudur. Aynı zamanda Aytaç'a göre İrdal'ın hatıralarını yazma nedeni hayatının bir anda değiştirmesidir.

¹²⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mücevherlerin Sırrı*, Yky Yay. İstanbul 2002,s.235

*Hayri İrdal'ın hayatını bir anda değiştiren ve onda unutulmaması gerektiği için yazma hevesi uyandıran ilginç insan Halit Ayarcı'dır.*¹²⁵

*Halit Ayarcı'yı tanımadan evvelki hayatım, dedim. Fakat gerçekten buna bir hayat denebilir mi? Eğer yaşamak kelimesinin manası... her an küçülmek ve bunu nefsinde her lahza duymaksa, bir türlü aşamayacağı bir çemberin içinde durmadan çürpünmeks...*¹²⁶ Burada Tanpınar, farklı bir muhitte, farklı bir kültür penceresinde yaşanan dönüşümleri bir çemberin içine almaya benzetiyor. Yani herhangi bir zaman ve mekânda belirli değişimler yaşanabilir. Ve bu değişimler belirli şartlar altında diğer değişimleri beraberinde getirir.

Önceki notlarda bahsettiğimiz gibi İrdal'ın değişim çizgisi ikiye bölünebilir. Ayarcı'dan önce ve sonra. Ayarcı'dan önceki bölümde kendi içinde önemli olaylarla bölümlenebilir. Bunlardan ilki hediye edilen saate bağlı olarak Nuri Efendi'nin kahramanımızda oluşturduğu ikinci değişimdir. Zaman şuuruna Nuri Efendi ile tanışarak ulaşır. *Nuri Efendi ve Halit Ayarcı... İşte benim hayat mekiğim bu iki kutup arasında dolaştı. Birisini çok gençken, insanlara ve hayata gözlerim henüz açıldığı sırada tanıdım. Her şeyden ümit kestiğim, hatta ömür defterimi tamamlamış sandığım bir zamanda karşıma çıktı.*¹²⁷ Aynı şekilde saati yaşamının merkezi olarak görmeye başlayan İrdal, önce yanında saatçiliği öğrendiği Nuri Efendi, sonra da Halit Ayarcı sayesinde, zamanı belirleyen ve sayısal dilimlere bölen saati, insan yaşamının simgesi olarak görür.¹²⁸

Hayri İrdal, Halit Ayarcı'nın hayatında önemli değişiklikler yaptığını sürekli vurgular. *Halit Ayarcı'nın hayatıma girdiği andan itibaren ben büsbütün başka bir insan oldum.*¹²⁹ Sadece değişiklik yaptığı değil, hayatının ve eylemlerinin tamamını ele geçirir. Nitekim Hayri İrdal bunu *Hepimiz Halit Ayarcı'nın elinde bir kukla gibiydik. O bize istediği noktaya getiriyor ve orada bırakıyordu.* İfadeleriyle vurgulayacaktır.

¹²⁵ Gürsel Aytaç, *Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler*, Gündoğan Basın Yayın Dağ. Ankara 1990, s.144

¹²⁶ SAE, s.12

¹²⁷ SAE, s.35

¹²⁸ E. Lale Demirtürk, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Üzerine Bir İnceleme*, Varlık Dergisi, S.1032, Eylül 1993, s.30

¹²⁹ SAE, s.53

Enstitünün şube adlarının yelkovan, akrep, zemberek, pandül, mil, saniye ve salise olması Bergson'un zaman-süre fikrinden hareketle bütünlüğün yaşamsal pratik ve düzlemine vurgu yapar. Bu şekliyle *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün yaptığı iş, gerçekte, saatleri ayarlamaktan çok, parçalamaktır. Şube müdürlüklerine saat, dakika, saniye ve salise gibi isimlerin verilmesi, bu parçalanmışlığı ifade eder. Zaman konusundaki fikirlerini ancak Bergson'un < duree>(devamlılık, süreklilik) fikriyle açıklayabileceğimiz Tanpınar, eserinde iki medeniyet arasında bocalayan, ayaklarını basacak sağlam zemini kaybetmiş insanların ağır geçmiş yükünü taşıyamayacaklarını ve bu yüzden < devam ederek değişme, değişerek devam etme>den değil, ancak sürekli bir parçalanıştan söz edebileceğini vurgulamak istemektedir.*¹³⁰ Bu parçalanmışlığı temele yayan Mehmet Törenek, İrdal'ın çocukluğunda saatlerle olan ilişkisine dayandırır. Nitekim *Eline geçen her saati çocukluğundan itibaren dağıtıp parçalamaya başlayan İrdal'ın saatlerle ilgisi onun geleceğini belirlediğini, o hep bozan, dağıtan özelliği de değişmez olarak devam edeceğini*¹³¹vurgular.

*Mesela, benim çocukluğumun geçtiği Abdülhamit devrinde cemiyetimiz neşesizdi. Başta padişahın asık yüzünden gelen ve halka halka etrafa yayılan bu neşesizlik eşyaya da sirayet etmiştir... Hâlbuki hadiselerin lutfuyla birdenbire o kadar gülecek şey bulan bugünkü hayatımızda vapur düdüklelerinin, tramvay seslerinin neşesine bakın*¹³². Soyut olanı somut olanla örneklemeyi seçen yazar, Abdülhamit devrinin tüm sıkıntılarını eşya ile birlikte verir. Daha sonra tahminen 50'li yıllarda Cumhuriyet'in içinde bulunduğu durumu hafif bir alayla, gürültülü bir biçimde tasvir eder. Cumhuriyet, ideolojisi gereği dünyanın maddi varlığını önemseydiğini ve yurttaşlara böyle bir bakış açısı kazandıracığını ifade ederken tramvay ve vapur gürültülerini buna örnek gösterir. Tanpınar romanını yayımladığı yıllarda Şark ve Garp medeniyetlerinin madde karşısındaki tutumlarına '' *Şark ve Garp Arasında Görülen Esaslı Farklar* '' adlı yazısında işaret eder. Bu yazıda

¹³⁰ Beşir Ayvazoğlu, A.g.m s.378

¹³¹ Mehmet Törenek, *Başka Hayatlar Peşinde- Tanpınar'ın Romanları Üzerine Bir İnceleme*, Kitabevi Yay. İstanbul 2012, s.207

¹³² SAE, s.15

*Şark'ın maddeyi olduğu gibi ya da karşısına çıktığı gibi kabul ettiğini, Garp'ınsa maddeyi mükemmelleştirmeye çalıştığını*¹³³ vurgular.

Bergson'un zaman anlayışında tüm insanlar için ortak olanın nispi, ölçülebilen zaman olduğunu vurgular. Yani rakam ve sayılarla ölçülebilen zamandır bu. Oysa herkesin ayrı bir zamanının olduğu fikri ‘süre’ kavramıdır. Süre herkes için başkadır, farklılıklar gösterir. Bu noktada Tanpınar da *İşte bu gizlenmelerin, mizaç ve inanç ayrılıklarının kendilerini bilhassa gösterdikleri yer saatlerimizdir.*¹³⁴ saatlerin şahsi birer zaman ölçer olduğunu, süre fikrinin herkesin kendi saati içinde karakterle birlikte hapsoldüğünü vurgular. *Zaman'a sosyal bir boyut yükleyen Tanpınar, zamanı ölçen saat ile medeniyet arasındaki ilişkiyi gösterir.*¹³⁵ Törenek'e göre *Tanpınar romanda zamanı temel problem haline getirmiştir. Saat zamanı yansıtan, onu parçalayan bir alet olarak önemlidir. Böylece Tanpınar bu aletten yola çıkarak hem bir hayatı, bu hayatın saatle başlayan ilginç macerasını, hem de onun sosyal tarafını, hayatı düzenleyişini esas alarak kurumlaşmasını anlatmayı seçer.*¹³⁶ Seval Şahin, zamanın yani saatin kurumsallaştırılmasını bir medeniyet ifadesi olarak değerlendirir. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde toplum ve zaman üzerinde derin bir ilişki kurulmuştur. Bu eserde, modernizm, modern insan, modern toplum, yeni insan, yeni toplum bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Bunun zaman ile yapılmış olması ise Tanpınar'ın sanatında genel bir görünüm olan zamanın, bu eserde artık sadece muhayyel olmayıp bizzat bir kurum olarak ortaya çıkmasıdır. Zaman, Enstitü ile kurumsallaşmıştır.*¹³⁷

Romanda elbise bahsi önemli bir yer tutar. Giyilen kıyafet insanın bir parçası haline gelir. Yeni bir bakış açısı kazandırabilir, olayları farklı değerlendirmemize imkân tanıyabilir.

Cemal Bey, vaktiyle bana bir kat eski elbise hediye etmişti... Üzerime giydiğimin haftasında sıkı Müslüman terbiyeme, üç çocuk babası olmama, Pakize

¹³³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yay. İstanbul. 2006, s.24

¹³⁴ SAE, s.15

¹³⁵ Baniçiçek Kırzioğlu, *Tanpınar'da Zaman Nüvesi-II-Türk Edebiyatı Dergisi*, S.263, İstanbul 1995, s.53

¹³⁶ Mehmet Törenek, A.g.e. s.206

¹³⁷ Seval Şahin, *Bir Oyun Kurumu: Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, *Toplum-Bilim Dergisi*, S.20, İstanbul 2006, s.199-200

gibi her cihetle bana üstün bir kadının kocası olmama rağmen, Selma Hanımefendi'ye delicesine âşık oldum.

İkinci elbiseyi bana enstitümüzün ilk kuruluş günlerinde o zamanki kıyafetimle müesseseye gelemeyeceğimi düşünen Halit Ayaracı hediye etmişti. Sırtıma daha ilk geçirdiğim günde bütün varlığımın değiştiğini gördüm. Birdenbire ufkum, görüş zaviyem genişledi.¹³⁸

Cemal Bey ve Halit Ayaracı'nın kahramanımız İrdal'a hediye etmiş oldukları elbiseler bir anlamda onu şekli ve kalbi değişikliğe uğrattıyor. Bu iki önemli zatın şahsiyetleri İrdal'a nüfuz eder. Ayaracı'nın etkisi, İrdal'ın karakterinde yer bulur. Fakat Cemal Beyle karakter itibariyle zıt yönleri çok olması değişimin başka bir alana kaymasına neden olur. Ayaracı'nın karakteriyle uyum sağlayan İrdal, Cemal Bey ile değil de Cemal Bey'in karısıyla uyumlu bir birliktelik oluşturur. Elbiseyle geçen huy ve şahsiyet bir nevi miras kabul edilebilir. Bu tarz bir söylemle alakalı olarak Abdülhak Şinasi Hisar'ın Fahim Bey ve Biz adlı mühim eserinde elbiseler hakkındaki bahis bizlere Hayri İrdal'ın görüşleriyle aynı doğrultuda düşünmemize neden olur. *İyi bir terzinin bize giydirdiği esvaplar yalnız vücudumuza geçmiş ve onun şeklini tadil etmiş sayılamaz. Onlar elbette maneviyatımıza da geçer ve tabiatımıza, ahlakımıza da tesirleri olması tabiidir. Onlar, görünüşe bakan insanların gözleri karşısında şeklimizi değiştirmekle talihimizi de değiştirir.¹³⁹*

Aslında Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde kıyafet böyle bir bakış, romanın bütününde olduğu gibi ironinin bir parçasıdır. Çünkü karakter insanın çocukluğundan itibaren teşekkül eder. Bunun kıyafet gibi basit ve sade bir unsurla değişmesi, giyen insanın tam anlamıyla bir karakter sahibi olmadığına işaret eder.¹⁴⁰ Murat Koç'un da ifade ettiği gibi Tanpınar, eserde ironiye vurgu yapmak adına küçük unsurları da kullanır.

Hayri İrdal'ın hürriyetinin kaynağı bir türlü çevre-aile birlikteliğinden doğan ilgisizliktir. Eşyanın hakikatine nüfuz etme biçimi hürriyetin asıl kaynağıdır.

¹³⁸ SAE, s.16-17

¹³⁹ Abdülhak Şinasi Hisar, *Fahim Bey ve Biz*. Yky Yay. İstanbul 2012, s. 21

¹⁴⁰ Murat Koç, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın roman ve hikâyelerinde kıyafet- karakter ilişkisi üzerine bir deneme, Doğumunun 100. Yılında Ahmet Hamdi Tanpınar*, Haz. Sema Uğurcan, Kitabevi Yay. İstanbul 2003, s.86

Toplumsal eleştiriye de yer veren Tanpınar; hürriyetin toplumdaki önemsizliğinin sürekli gelip gitmesine vurgu yaparak belirtir. Gerçekten sevseydik, değer verseydik ya da onu kültürümüzün bir parçası olarak kabul etseydik kuşkusuz istediği zaman çekip gitmesine müsaade etmezdik görüşündedir.

Peki, gerçek manada süre fikrinden doğan hakiki hürriyeti İrdal nasıl bulmuştur? Antalyalı Gence Mektupta ifade ettiği gibi *Hastahane yolunda iki evin arasında tekrar güneşle birleşmiş güneşin sarayı ve havuzu olmuş bu su ile karşılaştım... Aynı günlerde yine bulunduğunuz memlekette denizin bir başka manzarasıyla karşılaştım. Güvercinlik denen deniz mağarasını gördüm. Bu mağara suyun hücumuyla açılıp kapanan aydınlığıyla benim için mühim bir şey oldu.*¹⁴¹ Gerçek hayattaki keşifleri romandaki hürriyet keşfiyle ilişkilendirilebilir *Onu bana hiç kimse vermedi. Bu sızdırılmış altın külçesini birdenbire kendi içimde buldum, tıpkı ağaçta kuş sesi, suda aydınlık gibi.*¹⁴² Böyle bir keşif, ileride de etkisini sürdürecektir, değişimin bir halkası olacaktır.

Hayri İrdal olaylar karşısında sadece gözlemci konumundadır. Ne büyük olay ve felaketler ne de kendi hayatı dışında akan-kesintili hayat karşısında tavır sahibidir. Kendi ilgi ve alakaları- ki bunları kendisi için önemli görmüştür- dışında suya sabuna dokunmayan cinstendir. *Lüzumsuz hiçbir şeyin peşinde koşmadım. Hiçbir ihtirasın peşinde beyhude yere emek sarf etmedim. Hiçbir zaman sınıfımın birincisi veya ikincisi olmadım, hatta yirmincisi olmak istemedim. ... Sınıfımızın kalabalık mevcudu bana etrafımızdaki yarışı en geri sıralardan, isterseniz buna kral locası deyin, seyretmek imkânını verdi.*¹⁴³ Bu ifadeler kahramanımızın çocukluğundan başlayarak hayatının tümünde geri planda kalma yemini olarak değerlendirilebilir. *İnsan ilişkilerine uzaktan bakmayı oradan öğrendim.*¹⁴⁴ Reşat Nuri Güntekin'in Miskinler Tekkesi adlı romanın Kocabaş Kazasker ailesinin büyük kafalı torununun da çocukluğu bu gözlemcilik üzerine kurulmuştur. *İkisi de bir toplumsal değişme hengâmesi içinde benzer mahallelerde, benzer ailelerde, giderek viraneleşen benzer*

¹⁴¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mektuplar*, Haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yay. İstanbul 2007, s.323-324

¹⁴² SAE, s.23

¹⁴³ SAE, s.23

¹⁴⁴ SAE, s.23

*konaklarda çökmekte, dağılmakta olan çevrelerini seyrederler.*¹⁴⁵ İleriki dönemlerde dilencilik yaparak öksüz İsmail'i okutup ona toplumsal statü kazandırmaya çalışmasının en büyük nedeni, hayat boyu içinde bulunduğu gözlemci, tarafsız ve korkak durumdan çıkma isteğidir. Hayri İrdal ise türlü sıkıntılarla bir nevi Halit Ayaracı'nın zorlamalarıyla toplumun bir dönem için alkışladığı biri haline gelir. Bu iki romanda gerek devletin yapısı ve işleyişindeki değişiklik gerekse toplumun medeniyet değişimi karşısındaki tavrını ortaya koyması açısından dönemin aydınının içine düştüğü ikircikli durumu yansıtır.

Bir değişim veya dönüşüm çeşitli olay ve sebeplerle meydana gelir. Kendi ruhuna hâkim olan herkesten farklı hürriyet anlayışı ve bu hürriyetin getirdiği yazarın ifadesiyle "mesut" hayat küçük bir hediyeyle paramparça olur. Dayısının doğum gününde hediye ettiği kordonsuz saat İrdal'ın saadetine kısa bir süre gölge düşürür. Artık tüm dünya saatten ibarettir. Fakat İrdal'ın hürriyetinin bu saatle ortadan kaybolduğu ya da elinden alındığı düşünülmesin. Sadece biçim değiştirir. Bir anlamda İrdal'ın hayatına yeni bir boyut, anlam kazandırır. *Hayatım onunla şekil aldı. Belki hürriyetin asıl kapısını o açtı.*¹⁴⁶ Zaten hayatının ileriki dönemleri hep bu saat fikrinin sağladığı hürriyet ekseninde gelişecektir.

İrdal'ın çocukluğunun geçtiği evde birbirinden farklı üç türde saat vardır. Bu saatler arasındaki farkın kaynağı ölçtükleri zaman çeşitleridir. Evin eski saati olan Mübarek adındaki saat sadece bir tür zaman ölçer. İkinci saat ise yatak odasında duran ve her saat başını bir türküyle ev ahalisine bildiren bu saat İrdal'ın ifadesiyle *laik* bir saattir. Üçüncü saat ise babanın cep saati olup her türlü zamanı ölçen bir saattir. Ev içindeki bu üç farklı saatin sembolik boyutu düşünüldüğünde Mübarek eskiyi, yatak odasındaki saat yeniye ve babanın saati yolunu şaşırmış, melez bir saattir. Son saat dönem Türkiye'sinin içinde bulunduğu durumu temsil etmesi açısından önemlidir. Sonraki dönemde bu saat işlevini başka mekanizmalara aktaracaktır.

¹⁴⁵ Fatih Özgüven, *İki Lapacının Maceraları: Saatleri Ayarlama Enstitüsü ve Miskinler Tekkesi*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 2010, s.424

¹⁴⁶ SAE, s.24

Büyük Ümitler başlığının VIII. bölümü yazarın kendisiyle ilgili en açık itiraflarının yer aldığı yerdir. Bu noktada maziyi yorumlayış biçimi, ismini saydığı bu ilginç ve özgün tiplerin hayatında yarattığı alanı ifade eder. Yıllarca bu adamların arasında, onların rüyaları içinde yaşayan İrdal, teker teker hepsinin hayatını, mizacını benimser. Sürekli değişen ama genel hatları aynı kalan bir hayat formunun içinde durur.

*Ne yazık ki, bu mazi dönüşünü yapmadan kendimi anlatamam. Ben yıllarca bu adamların arasında, onların rüyaları için yaşadım. Zaman zaman onların kılıklarına girdim, mizaçlarını benimsedim. Hiç farkında olmadan bazen Nuri Efendi, bazen Lütfullah veya Abdüselam Bey oldum. Onlar benim örneklerim, farkında olmadan yüzümde bulduğum maskelerimdi. Zaman zaman insanların arasına onlardan birisini benimseyerek çıktım.*¹⁴⁷ Denebilir ki Hayri İrdal, bu adamların toplamıdır. Ama yine de tam bir toplam olabilmek için, son bir vuruş gerekir ki, bu vuruş Halit Ayaracı'nın kendisidir. Çünkü bireysel değişim zaman düzleminde farklı karakterlerde vücut bulur ki M. Akif Ak'a göre Hayri İrdal hiçbir zaman değişim çemberini kıramaz. *Vehbi bilginin ve irfanın enderlerinden Muvakkit Nuri Efendi ve sapık dervişlikle simyacılığın temsili vazifesini deruhte eden Seyit Lütfullah yerine Dr. Ramiz ve Halit Ayaracı gibi modern adamlar çıkmıştır meydana.*¹⁴⁸

*Belki de şahsiyet dediğimiz şey bu, yani hafızanın ambarındaki maskenin zenginliği ve tesadüfü, onların birbiriyle yaptığı terkiplerin beni benimsemesidir.*¹⁴⁹ Kendi şahsında Seyit Lütfullah, Abdüselam Bey, Aristidi Efendi, Nuri Efendi gibi insanları zamanla birlikte barındıran İrdal; böyle bir söylemi ve eylemselliği modernlik bağlamında bir usul olarak görür. Zira modernleşme ve modernliğin farklı iki kavram olduğunu belirtmiştik. Modernliğin Tanpınar anlayışı çerçevesinde geçmişle hesaplaşıp onu dönüştüren bir mekanizmayla bugünün içine dâhil etmek olduğunu belirtelim. Zira tüm geçmişi, kültürel birikimi reddederek bir bugün inşa etmek, sürekli çelişik halde kalan bir toplumun doğmasına neden olur ki bunun adı sadece modernleşmedir. Hafızanın ambarındaki maske zenginliği bir noktadan sonra elbette bizi benimseyecektir.

¹⁴⁷ SAE, s.54

¹⁴⁸ M. Akif Ak, A.g.m, s.4

¹⁴⁹ SAE, s.54

*Belki daha derin, daha kuvvetli bir şey, bu mirasları ikide bir aksatan o içten müdahalelerdir.*¹⁵⁰

Süre fikri hiçbir zaman aksamaz, hakikat de. Sürekli bir birikme söz konusudur. Modernlik bazı durumlarda aksar. Bu noktada miras anlayışı ve geleceğe sabitlenen bakışlar bu aksamaya neden olabilir. Kısaca devletlerin kültürel birikim ve kaynakları yok sayma durumudur bu. Cumhuriyet yönetiminin uzun yıllar boyunca modernleşme çabası içinde geçmiş kültür ve deneyimleri reddetmesi bir bakıma ‘‘ O içten müdahaleler ’’ Tanpınar’ın yaşadığı döneme bir eleştiri mahiyetindedir.

*Her ne olursa olsun mazim bugünkü vaziyetimden bana bütün bir mesele gibi geliyor. Ne ondan kurtulabiliyorum, ne de tamimiyle onun emrinde olabiliyorum.*¹⁵¹

Bu noktada mazi ile ilgili görüşleri sıklıkla tekrarlanan Tanpınar’ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü’nde oldukça net olduğu görülür. Mazisinden kurtulamaz. Çünkü o, değişimini hesaplı yapmak isteyen, kültürel dokularıyla uyuşabilen bir değişim-dönüşüm istemektedir. İçinde bulunduğu durumla geçmişi kıyaslayan Tanpınar, geçmişin daha bütün, daha tutarlı olduğunu vurgularken, bugünün dağınık, ikircikli ve yolunu şaşırması olduğunu vurgular.

Hayri İrdal işsiz, parasız bir nevi sefil durumdayken ki mazi karşısındaki tutumuyla, iş sahibi, paralı ve mutlu olduğu durumdayken mazi tutumu farklıdır. Sefil durumdaki İrdal, maziyi para karşılığında satar ki eline geçen meblağlarla kısa süreli rahatlamalar yaşar. *Geçici de olsa bu parmaklık evime çoktan beri görmediğim bir rahatlık ve genişlik getirmişti.*¹⁵² Fakat İrdal mazisine ve çocukluğuna yapmış olduğu kendi ifadesiyle *ihanetten* dolayı müteessirdir. İrdal’ın böyle bir davranışı sergilemesi ortalama bir insanın yapabileceği türdendir. Zira maddi kaygı ve sıkıntılar insanda bir yok etme ya da manevi değerinden bağımsız düşünme imkânını yaratır. Sonraki süreçte İrdal maziyi ilişkilendirdiği parmaklığı Yahudi bir tüccardan, sattığından misliyle geri alır ki maziye hak ettiği değeri parayla iade eder.

¹⁵⁰ SAE, s.54

¹⁵¹ SAE, s.54

¹⁵² SAE, s.56

*Ben artık modern adamı, modern mimariyi, modern konforu seviyorum.*¹⁵³ diyen İrdal, bir noktada değişimini toplumsal zeminin gereklerine indirgemiş olur. Modernleşen Türkiye'nin geçmişi reddetmesi kahramanımızın bakış açısında da yankı bulur. Artık ne cami ne de mezarlık vardır. Demek ki parmaklığa haddinden fazla paralar vererek evine getirmesi, vicdanını rahatlatması, bir şekilde toplumsal miras karşısındaki umursamaz tavrıyla alakalıdır.

*Modern hayat ölüm düşüncesinden uzaklaşmayı emreder.*¹⁵⁴ Eski dönemlerde bilindiği gibi mezarlıklar şehrin içinde inşa edilirdi. Bu durum belki birçok nedene bağlanabilir. Fakat bir gerçek var ki, o da insanın mezarlıklar karşısındaki durumudur. Bir mezar gördüğümüzde ya da mezarlığın içine girip o nemli, serin havayı hissedip toprak ve mezar taşlarından başka bir şey görmediğimizde ister istemez bu sessizlik içinde ölüm fikri gelip zihnimizin kapılarına çarpar. Ölüm fikri çoğu kez rahatsızlık verir. Günlük hayatta hatırlanan tatsız bir ayrıntıdır. Günlük koşuşturma içinde aklımıza gelmese de böyle mekânlarda ya da bahsi açıldığında durgunlaşır, kendimizle ilgili senaryoyu düşünür hale geliriz. Nihayetinde bu durumdan kurtulmak adına mezarlıklar şehir dışına inşa edilmeye başlanmıştır. Yukarıdaki alıntıdan hemen sonra gelen *Hem ne oluyor kuzum, kendi hayatımızı mı yaşayacağız. Yoksa ölüleri mi bekleyeceğiz?*¹⁵⁵ ifadesiyle modernleşme bağlamında toplumun içine düştüğü yenilik fikri eleştirilir. Tanpınar için öyle olmasa da, İrdal bu tarz düşünce ve pratiği benimseyecek, çelişkiyi yaşayacaktır.

Nuri Efendi'nin 1912 yılında hayatını kaybetmesi İrdal'ın hayatında somut bir değişikliği beraberinde getirecektir. Hayri İrdal artık işsizdir.

Hayri İrdal saatten başka bir şeye meraklanmadığını ifade eder. Bu tarz bir merak- sadece bu merak değil, tüm meraklar- insan hayatında belirli bir istikamete doğru değişiklik yapar. Nuri Efendi'yle beraber – Nuri Efendi'den bağımsız ama onun çizgisine doğru evrilen İrdal, yanına çirak olarak girdiği başka bir saatçinin sert duvarına çarpar. Yani bizler değişirken öbür yandan değişmeyen ya da başka bir istikamete doğru değişen insanlar mevcuttur. Çalışmaya başladığı bu son saatçi İrdal

¹⁵³ SAE, s.58

¹⁵⁴ SAE, s.58

¹⁵⁵ SAE, s.58

ve Nuri Efendi'nin durumunu bir delilik olarak kabul edip, hoşlanmadığını ifade eder. Tanpınar için değişimi bir delilik olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

Hayri İrdal'ın değişim serüvenin bir zincir olaylara bağlı gerçekleştiğini söylemiştik. Nitekim Emine ile evlenen İrdal, Abdüsselam Bey'in vefatı üzerine miras davasında akli sağlığının tespiti için Adli Tıp Kurumu'na sevk edilir. Burada Doktor Ramiz ile tanışır. Doktor Ramiz İrdal'ı Ayarcı'ya yaklaştıran en son olay halkasını ekler. Doktor Ramiz'in Ayarcı'yı tanıştırmasıyla İrdal'ın hayatı tamamen değişmeye başlayacaktır.

Hayri İrdal bir meyhane sohbetinde arkadaşıyla dalga geçmek için o anda uydurduğu Şerbetçibaşı elması hikâyesiyle bir anlamda başını derde sokar. Zira Abdüsselam Bey'in tüm borçlarına karşılık böyle bir elması olduğunu, son dönemde borçlarını bununla ödemeyi planladığı haberi tüm alacaklar arasında yayılır. İrdal bu elması sakladığı gerekçesiyle alacaklılar tarafından mahkemeye verilir. Duruşmalar sırasında kullandığı ifadelerden dolayı, akıl sağlığının tespiti için Adli Tıp Kurumu'na sevk edilir. Böylesi bir yalan Hayri İrdal'ın hayatında bir değişiklik yaratır. Zira Adli Tıp'ta kaldığı altı hafta boyunca karısı Emine hastalanır, kendisiyle ilgili kuşkulara kapılır.

Hatırlamak ya da hislerimize bir isim konulduğunda kısa süreli değişimler yaşarız, farkına varırız. Doktor Ramiz de İrdal'ın bir baba karmaşasının içinde olduğunu ifade eder. Kabaklı'ya göre Doktor Ramiz'in bu kompleks tahlili *Türk toplumunun da '' mazi kompleksi'' içinde bocaladığı* sonucunu bize verir.¹⁵⁶ Bu noktada İrdal farkına varamadığı, babaya denk gelen hislerini hatırlar. *Biçare, zavallı, hürmet* gösterilmeyen baba, sonraki süreçlerde İrdal'ın bir arayış içine düşmesine neden olur.

Doktor Ramiz, İrdal'dan babasını rüyasında görmesini ister. Doktor Ramiz baba karmaşasını aşmanın yegâne yolu olarak bunu görür.

Sizden hastalığınıza daha uygun rüyalar görmenizi istiyorum. Anladınız mı?.. dedi. Bütün gayretinizi sarf edip öyle rüyalar görmeye çalışın! Evvela sembollerden

¹⁵⁶ Kabaklı, A.g m. S.7

*kurtulmalısınız. Babanızı rüyanızda kendi çehresiyle gördünüz mü iş değişir, her şey düzelir.*¹⁵⁷

Doktor Ramiz bu isteğinden önce İrdal'a baba kompleksi hastalığı teşhisi koymuştur. *Ehemmiyetsiz ve hatta tabii bir şey. Bilhassa bugünkü cemiyetimizde. Çünkü içtimai şekilde bu hastalık hemen hepimizde var. Bakın etrafa, hep maziden şikâyet ediyoruz, hepimiz onunla meşgulüz. Onu içten değiştirmek istiyoruz. Bunun manası nedir. Bir baba kompleksi değil mi?*¹⁵⁸ Doktor ona bu kompleksten kurtulmak için rüyasında ölmek, kaybolmak ve yeniden dirilmeyi salık verir. *Masallara dikkat etmediniz mi? Hep kaybolurlar. Kaybolmak, ölmek sonra tekrar dirilmek... Bundan daha emin çare yoktur.*¹⁵⁹ Böylelikle Doktor Ramiz, bununla İrdal'dan değişimini ister. Bu durumla babanın reddi, babadan memnuniyetsizlik, değerler karşısındaki tavrı işaret ediliyor. Zira Cumhuriyet dönemi ideolojik mantık eskinin reddini, yeninin koşulsuz kabulünü bir varlık gereği olarak görür. Böyle bir gereklilik ve uygulamalar sosyal bilinç bulanıklığını da beraberinde getiriyor. Böyle bir bulanımı ortadan kaldırmanın tek yolu da eskiyle muhasebe yapmak, onunla barışmaktır.

Romanda her çeşit olayın gerçekleşebileceği kıraathane, *romanın bir anahtarıdır. Ve o yorumlanınca romanın genel anlamı ortaya çıkar.*¹⁶⁰ Hayri İrdal, Doktor Ramiz aracılığıyla dâhil olduğu bir Türkiye karması olan kahvede bir çeşit kimlik değiştirir. Bunu sağlayan unsurlardan ilki mekândır. Bu mekânın barındırdığı insan tipleri, bir miras niteliğindeki İrdal'ın geçmişiyle aşırı denebilecek ölçüde ilgilendirler. Bu miras kalabalığın ilgisini çekmekte, her ayrıntıyı öğrenmeyi vazife saymışlardır. Kısacası belirli bir alanda, belirli bir geçmiş Hayri İrdal'a bir statü kazandırmakta ve göz önünde tutulmasına sebep olmaktadır.

Bu kahve ortamı İrdal'ın başta kendisi olmak üzere her şeyi unutturuyor, vazgeçemediği bir mekân oluyor. Günlük sıkıntılarını bu kahvenin eşliğinde bırakıp hayali bir ortama giriyor sanki. Denebilir ki İrdal kısa süreli kimlik değişimi yaşamaktadır. Adı bile değişir. Artık Hayri İrdal değil, Öksüz'dür adı. Bahsi geçen

¹⁵⁷ SAE, s.122

¹⁵⁸ SAE, s.119

¹⁵⁹ SAE, s.125

¹⁶⁰ Nami Başer, A.g.m, s.63

kıraathaneye Doktor Ramiz ya da diğerklerinin böyle bağılı kalışlarının temelindeki mantığı yine Doktor Ramiz verir. *Bak, mazi nasıl devam ediyor: şaka, ciddi onu nasıl yaşıyorlar... Hepsi hayallerinde büsbütün başka bir âlemde yaşıyor. Topluluk halinde rüya görüyorlar.*¹⁶¹ Yaşanan dönemle ilgili olarak Türkiye’de belirli bir kesimin sisteme dair şikâyetlerinin olduğu biliniyor. Basit bir ifadeyle geçmişe özlem duyduklarını söyleyebiliriz. Özellikle Dergâh Dergisi etrafında toplanan bir kısım aydın – yazarlar Cumhuriyet’in dayattığı ideolojiyi reddederler. Çeşitli muhasebeler yapma gereği duyan bu aydınlardan Yahya Kemal, Abdülhak Şinasi, Peyami Safa ve Tanpınar olduğu söylenebilir. Hepsi memleket meseleleriyle uğraşır. *Bu kadar aydın bir kalabalığı nerede bulabilirim*¹⁶² Konur Ertop’a göre romanda anlatılan kahve insanlarla buralarda yaşayan aydınlarımızın davranışları, düşünceleri sergilenip eleştirilmiştir: *Üç saat süren Hazret-i Ali Cengi hikayesinin sahibi meşhur tarih üstadı, yıllardan sonra bakan koltuğuna oturacak kahve müşterisi; Mükrimin Halil Yinanç, Hasan Ali Yücel gibi gerçek kişilere dayanan portreler oluştururlar.*¹⁶³

Fakat ilginç olan, Hayri İrdal’ın hatıralarını neşrederken bu kıraathane sakinleri hakkında taşıdığı kanıdır. O, Doktor Ramiz gibi düşünmez. *Doktor’un memleket meseleleri ve aydın konuşmalar dediği şey hakikatte alelade dedikoduymdu.*¹⁶⁴ şeklinde düşünür. Doktor ve kendisi arasındaki görüş farklılığını da Doktor’un âlim bakış açısına sahip olmasından kaynaklandığını belirtir.

Bahsi geçen kıraathane sakinlerinin kim ve ne olduklarını Halit Ayarcı bizlere söyler. Ayarcı bir bakıma Tanpınar’ın ağzıyla konuşur. Onun için bu zevatın meselelerinin mazi olmadığını, arafta yaşayan modernliği benimsemeyen, modernleşme karşısında kafaları karışık bir grup olarak niteler. *Sizi dinlerken ben, çoğunu tanıdığım bu insanları hep bir çeşit aralıkta yaşıyorlarmış gibi düşündüm. İsterseniz bunlara kapının dışında kalanlar da diyebiliriz.*¹⁶⁵ Ne olduğunu ya da neler olup bittiğini kestiremeyen bu grup, bir çeşit aydın bulanımı yaşamakta ve gözlerinin önündeki sis perdesini bir türlü kaldıramamaktadırlar. Yaşanan bir buhran, bu insanların eşikte durmalarına sebep olmaktadır. Öyle ki buhranın bu insanlarda bir

¹⁶¹ SAE, s.139

¹⁶² SAE, s.139

¹⁶³ Konur Ertop, *A.g.m*, s.20

¹⁶⁴ SAE, s.139

¹⁶⁵ SAE, s.140

tür acziyet yarattığını söylemek mümkündür. ... *ruh kargaşalığı, çok daha ustalıklı ve orijinal tarzda, geçmiş- hal uyumsuzluğu şeklinde yorumlanmaktadır. Hızlı değişmeler aydınımızı iç hürriyetten koparmış, çekingen, ürkek, çok yüzlü yapmıştır*
166

Kıraathane dışındaki bütün olay ve düşünceler, belirli bir ciddiyet içindeyken, kıraathane sakinlerinin ortasına düştüğü anda ciddiyet, bir ciddiyetsizlik halini alır. Bu insanların gerçeklik algısı paramparça olduğu için, fikirler ve olaylar yorumlandıkları ölçüde ciddiyetsiz bir hal alırlar. Bu hali oluşturan toplumsal şartların etkisine kahramanımız Hayri İrdal'ın girmemesi mümkün değildir. *Hülasa bu abes denen şeyin bataklığı idi. Ve ben farkında olmadan boynuma kadar ona gömülmüştüm.*¹⁶⁷

Eşi Emine'nin ölümüyle birlikte İrdal'ın gerçeklik algısı da değişiyor. Bu ölüm karşısında başta ne yapacağını bilmeyen, hayatta tutunacak bir dal arayan İrdal, artık gerçek olgu ve olaylar karşısındaki tavrını değiştirir. Zira İrdal, Emine'nin hastalığıyla uğraşamayacak, onun öleceği fikriyle irkilmeyecek, ne yapacağını sorusuyla cebelleşmeyecektir. Onu kaybetme fikrinin getirdiği korku, kalbinde yer almayacaktır. Artık İrdal, yaşama denen oyunu kuralına göre oynamayı bir tarafa bırakıp, abes olanın ve boş vermişliğin harmanında kendini rüzgârın önüne bırakacaktır. İnanmayacak, düşünmeyecek ve hiçbir şeyi önemsemeyecektir. *Artık hürdüm.*¹⁶⁸

Hayri İrdal, eserin başından itibaren bir gözlemci konumundadır. Olaylar karşısındaki tavrı ve duruşu etkin olmaktan çok, pasiftir. Nihayet Psikanaliz Cemiyetinde tanıdığı ve baba psikozunu iyileştiren Doktor Ramiz'in sayesinde genç ve güzel bir kadın olan Pakize Hanımla evlenir. Pakize Hanım, türlü merakları olmakla birlikte garip bir kadındır. Sinema kurgularıyla gerçek hayatı karıştırması, bir anlamda gerçek hayatın soğukluğundan kurtulmak adına ortaya konan bir çabadır. *Romanın bu figürü, ellili yılların sinema tutkusuna kapılmış toplum kesitini hicivci*

¹⁶⁶ Kabaklı, A.g.m, s.7

¹⁶⁷ SAE, s.147

¹⁶⁸ SAE, s.149

*perspektiften canlandırılan kişidir.*¹⁶⁹ İrdal'ın hayatı ve ruhu yine Pakize Hanım'ın hayatına girmesiyle değişikliğe uğrar. Ölen anne ve babasından sonra İrdal'ın evinde 35 yaşında musiki meraklısı abla ile, 28 yaşında azim ve sabırla dünya güzeli olabileceğini sanan küçük kız kardeş yaşamaya başlar ki sonrasında Ahmet ve Zehra'nın babalarına karşı tavır almalarındaki temel nedendir bu.

Hayri İrdal'ın üçüncü bölümde anlatılan çaresizliği, parasızlığı ve Ayarcı ile tanışmasının hemen öncesinde, yani küçük hakikatler bölümünün sonunda İspritizma Cemiyetindeki görevinden ve Fener Postanesindeki işinden ayrılır. Cemal Bey'in kâtibî, bir nevi ayakçısı olur. Ki bu durum Hayri İrdal'ın yaşam serüveninin en karanlık dönemlerinin başlamasına neden olur. Cemal Bey kimse tarafından seilmeyen, hasis, yalancı ve dedikoducunun biridir. Cemal Bey'in karısı Selma Hanım karşısında duygularını dizginleyemeyen İrdal'ın işine son verir. Zaten epey borçlanmış olan İrdal işsiz kalır ve karanlık günler başlar.

İrdal işsiz kaldıktan sonra ciddi parasal sıkıntılar yaşar. Sağa sola borçlanarak, eşyalarını rehin vermeye başlar. Hayattan beklentileri, iflas etmiş bir insanın beklentileridir. Yalan söyleme ve bunu hayatın bir gereği olarak görmesi ikinci bölümde ciddi manada yıpranmış olmasının sonucu olarak kabul edilebilir. Nihayet Doktor Ramiz onu Halit Ayarcı ile tanıştırır. Ayarcı'nın bozuk saatine şöyle bir bakarken, avucunun içinde baktığı saat İrdal'ın hayat karşısındaki ümitsizliğinin kemal halde olmadığını düşündürür bize. *Zira Hayır, büsbütün yıkılmamıştım. Sevdiğim birkaç şey kalmıştı.*¹⁷⁰ ifadesiyle bunu belirtir.

İrdal'ın hayatta eziyetlerinden nasıplendiği ve karakter olarak çözümleyip sevmediği insan, Cemal Bey'dir. Belki de Cemal Bey'in aynı zamanda Selma Hanım'ın kocası olması böyle bir nefreti doğurmaktadır. Karısı Pakize'nin yapmacık tavırları İrdal'ın ondan uzaklaşmasına; baldızlarının inanılmaz bir öz güvene sahip olmaları onlardan nefret etmesine neden olur. Hayri İrdal, Ayarcı ile kiraathanede karşılaştığında hayatın tamamından ve çevresindeki insanların çoğundan nefret etmektedir.

¹⁶⁹ Aytaç, A.g.m, s.147

¹⁷⁰ SAE, 197

İçe dönük insan tipleri kendilerini ifade etme noktasında çoğu kez sıkıntı yaşarlar. Fakat uzmanlaşmış oldukları ya da ilgi ve merak gösterdikleri konular hakkında da büyük bir öz güven içinde konuşabilirler.¹⁷¹ Hayri İrdal da çevresel sorunlar karşısında kısmi içe dönüklük hali başlamış olur ki, insanlarla değil, kendisiyle konuşması bunu gösterir. Nihayetinde İrdal, Agop Saatçiyan'a saatle ilgili kallavi bir ders vermesi, kelimeleri eksiksiz ve meramını net bir şekilde anlatabilecek güçte olması uzmanlık alanıyla ilgili bir durumdur. *Saatleri severim dedim, hem çok severim.*¹⁷² diyen İrdal, Nuri Efendi'nin kendisine devrettiği mirasın ilk karşılığı olarak Ayarcı gibi toplumsal alanda değerli bir insanla ilişki kurmasıdır.

*Hayri Bey, Hayri Efendi, Hayri Oğlum, falcı Hayri, Saatçi Hayri, öksüz Hayri, şu büyücü Hayri, müsrif, ayyaş, esrarkeş Hayri, Pakize'nin kocası Hayri, baldızlarımın eniştesi Hayri, şimdi bir de Hayri Beyefendi ortaya çıktı.*¹⁷³ İrdal'ın yaşamında Büyükdere'ye kadar ki toplumsal zemindeki değişimi görüyor. Bu durum çocukluk döneminden başlayarak Hayri İrdal'ın değişiminin ismine yansımaları olarak yorumlanabilir.

İrdal'ın gerek çocukluğu gerekse mutlu bir evlilik yaptığı dönemde hayatla ilgili herhangi bir sıkıntısı yokken, Emine'nin ölümü, işten ayrılıp Cemal Bey'in yanında çalışmaya başlaması ve Cemal Bey'in işine son vermesi büyük olumsuzluklardır. Bu olumsuzluklar da İrdal'ın hayat içindeki yerini sorgulamasına neden olur. *Çünkü siz de anladınız ya, o zaman ben bütün hayatını sırtında bir kambur gibi gezdiren o biçare insanlardandım.*¹⁷⁴ der. İrdal hayat karşısında sadece bıkkınlığını ifade etmez, aynı zamanda hayatın tüm zorluklarıyla yüklenip yaşam istencini ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.

James Joyce, ünlü romanı Ulysses'i 1920 yılında bitirdiğinde *Nihayet edebiyat eleştirmenlerini yüz yıl uğraştıracak bir kitap yazdım* der.¹⁷⁵ Tanpınar'ın böyle bir iddiası olduğu söylenemez fakat yapısal özellikleri aşılamadığı için de Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nden anlamsal çıkarımlar yapmak edebiyatçıları zorlamış ve

¹⁷¹ Frieda Fordham, *Jung Psikolojisi*, Say Yay. Çev. Aslan Yalçiner, İstanbul 1999, s.40-60

¹⁷² SAE s.206

¹⁷³ SAE 210

¹⁷⁴ SAE, s.216

¹⁷⁵ Bu konuda kaynağım Nevzat Erkmen'dir.

yormuştur. *Eleştirmenlerin, bu romanın türsel niteliği üzerinde anlaşmaya varamamaları, büyük ölçüde içinde yaşamöyküsünün oynadığı rolden kaynaklanıyor.*¹⁷⁶

*Elbette böyle bir adamla karşılaşma, göz göze gelme bir uğur, bir saadetti... O gecen sonra, hatta o gece içinde hemen hemen hayatımın mahreki ve manası değişti.*¹⁷⁷ İrdal bu şekilde hayatının merkezini değişmesini devletli büyük zata bağlasa da, gerçekte Halit Ayarcı'nın saatini eline aldığı an değişmeye başlar. Talih kuşu Ayarcı'nın omuzlarından yükselip İrdal'ın omuzlarına konmuştur. Ayarcı'nın bakışlarından rahatsız olduğu o kiraathanede başlar her şey.

*Anlattığınıza göre durup dururken kimsenin alacağı cinsten değil. Fakat bilinmez. Mesela, radyoda büyükçe bir şöhrat. Herhangi bir gazinoda meşhur bir artist, muganniye sıfatıyla... Görüyorsunuz ki her şeyin bir çaresi vardır.*¹⁷⁸ ifadeleri Ayarcı ve İrdal arasındaki ilk yalan dalgası şeklinde yorumlanabilir. Bu noktada İrdal'ın hayat hikâyesini dinleyen Ayarcı, onun düşünce çemberini kırmaya başlar. Yeni bir bakış açısı, yeni bir ufuk kazandırmaya çalışır. Bunu da İrdal'ın anlattığı tüm olumsuzlukları farklı bir boyutundan değerlendirerek yapmaya çalışır.

*Siz teşebbüs fikrinden mahrumsunuz. Sonra idealistsiniz. Realiteyi görmüyorsunuz.*¹⁷⁹ Ayarcı bu ifadelerle suçladığı İrdal'ın toplumsal değişimler karşısındaki tavrını bir bakıma eleştiriyor. Çünkü toplum sürekli değişmekte, ihtiyaçları farklılaşmaktadır. Oysaki İrdal bir şekilde değişime direnmektedir. *Hülasa eski adamsınız.*¹⁸⁰ ifadesi İrdal'ın bu durumu için sebep teşkil etmektedir.

Feldman'a göre Ayarcı'nın böyle bir işe girişmesinin yani Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü kurmasının temel nedeni Türkiye'de zamanın karmakarışık bir biçimde algılanışdır; *bu durumun, açıkça dile getirilen amacı, cumhuriyetin tüm vatandaşlarının zamanın geçişini aynı biçimde ölçebilmelerini güvence altına alabilmek için bütün masa, kule, duvar, cep ve kol saatlerini ayarlamak olan bir*

¹⁷⁶ Walter Feldman, A.g.e, s.122

¹⁷⁷ SAE, s.225

¹⁷⁸ SAE, s.229

¹⁷⁹ SAE, s.232

¹⁸⁰ SAE, s.232

*enstitünün kurulmasına yol açmıştır.*¹⁸¹ Leyla Demirtürk Saatleri Ayarlama Enstitüsünün kuruluş amacının merkezinde farklı bir noktaya değinir : *Saatleri ayarlama üretken toplum yaratmayı ve insanda zaman bilincini geliştirmeyi amaçlarken, bir yandan da insanların geçmişle bağlarını kopararak sadece içinde bulunduğumuz saati ya da vakti, önemsemeye koşullandırır kişiyi. Bu koşullanma, yenilikçi Cumhuriyet döneminde geçmişinden kopuk düşen çağdaşlaşma sürecini işte bu çarpık bürokrasi içinde sunar bize.*¹⁸² Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü İtalyan edebiyatına çevirisiyle kazandıran Fabio Salomoni, Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün kuruluşunu modernizm üzerinden farklı şekillerde değerlendirir. Salomoni modernitenin kilit unsurlarından ve modernleşme sürecinin temellerinden biri olarak zaman kavramına vurgu yaptıktan sonra Tanpınar'ın bu eserle zaman bağlamında geçmiş ve gelecek arasında bir bağ kurmayı denediğini belirtiyor. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün kurulması modernizasyonun iki unsurunu daha içeriyor. Birincisi, bürokrasi ve bürokratlaşma sürecidir. İkincisi, bürokratlaşmaya doğrudan bağlıdır. İş disiplini. Yeni zaman ölçmesi, bürokrasi ve disiplin, modernleşme sürecinin temel unsurlarıdır.*¹⁸³

Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün kuruluşu, adeta bir oyundur. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü ne iş göreceği belli olmadan kurulmuş, yeni yeni kadrolarla şubeler açıp gittikçe genişleyen öylesine saçma bir kurumdur ki, Tanpınar bu enstitüyü ele alarak birçok konuyla alay etmek olanağını bulur: Politikacılar, üst yapıda yapılan köksüz devrimler, Batı taklidi yaşam biçimi vb.*¹⁸⁴ Bu olaya şahit olan ya da okuyucu için böyle bir girişimin başarıya ulaşması imkânsızdır. Hiçbir kurumsal kimliğe uymayan, mantığın çemberinin kenarından dahi geçmeyen bir fikirle temelleri atılan bu müessese, okuyucuyu endişelendirmektedir. Nitekim böyle bir düşünce eserin kahramanlarına da sirayet eder. Bu şaka niteliğindeki teşebbüsün içinde olan insanlar, kendi gerçeklerinden hareketle aldıkları ya da alacakları maaşların derdine düşerler. Hayri İrdal, parasızlıktan çok çekmiş biri olarak böyle bir endişenin merkezindedir. Kitabın ileriki bölümlerinde İrdal'ın korkusu *müessese*

¹⁸¹ Walter Feldman, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Zaman, Bellek Ve Özyaşamöyküsü*, Kitaplık Dergisi, S.34, Güz 1998, s.127

¹⁸² E. Leyla Demirtürk. *A.g.m*, s.31

¹⁸³ Fabio Salomoni *Tanpınar'ı Çevirmek, Ahmet Hamdi Tanpınar- Tanpınar Zamanı Son Bakışlar*, Haz. Handan İnci, Kapı Yay. İstanbul 2012, s. 164-165

¹⁸⁴ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1* İletişim Yay. İstanbul 2005, s.305

*geliştikçe, kendisine mevki, refah, şöhret ve itibar kazandırdıkça azalacaktır*¹⁸⁵. İkincisi ise müstahdemdir. Bu zat otuz yıllık hademeliğinden sonra bir cennet olarak gördüğü bu dairedeki saadetinin yok olmasından korkar. Kalem şefi Nermin Hanım, bir nebze Halit Ayarcı'nın akrabası olması, onu tanınması ve parasal kaygılardan uzak yaşaması, onu gelecek ile ilgili kaygılardan uzak yaşamasına neden olur.

Müessesenin kadrosunun belirlenmesi noktasında da net bir şekilde görülen bazı uygulamalar, o dönem bürokratik işleyişe tutulan bir ayna niteliğindedir. Nitekim Ayarcı'ya sunulan yabancı mütehassis fikrine karşı çıkılması, istenmemesi Avrupa düşüncesine ön yargıyla bakışın bir temsilidir. Kendi personelini yetiştirecek olmak, kendi değerlerine yabancı olmayan, kendi insanını bilen elemanların yetiştirilmesi demektir. Sonrasında kadro tahsisi yapılırken kadronun yapısının kendi akraba ve tanıdıklarından oluşması, yarısının da tanıdık tavsiyesiyle alınması gibi dönemin bürokratik yapısının adam kayırma, torpil gibi toplumsal düzensizliklere yöneltilmiş bir eleştiridir. Böylelikle Ayarcı tarafından kadroya alınmış olan yeğeni Nermin Hanım'a karşılık, İrdal da kızı Zehra'yı alır. Buna binaen müessesenin amacının hısım ve akrabalara iş kapısı açmak olduğu göze çarpar. Yeni kadro görüşmeleri esnasında Ayarcı'nın daha uçuş talimini bitirememiş İrdal yerine yalan söylediği görülür. " *Esasen çok insan var. Hayri Bey şimdi listeyi tanzim etti.* " ¹⁸⁶ Tanpınar'ın eserlerini ironi kavramı etrafında değerlendiren Arzu Karadikme, Saatleri Ayarlama Enstitüsü'yle yazarın toplumsal alandaki düzensizlikleri kolaylıkla işleyebildiğini vurgular. *Modern Türk Edebiyatı'nın bir medeniyet kriziyle başladığını söyleyen Tanpınar, hikâye ve romanlarında medeniyet buhranını ve onun doğurduğu zihniyet ikiliğinin siyasal alanda oluşturmuş olduğu gülünçlüklere dikkat çekmiş, dikkat çekerken de bunu bilgiçlikten öte bir tavırla yapmaya çalışmıştır. Devlet dairelerindeki gereksiz yığılmalar, bunun sonucunda ortaya çıkan israf bu zihniyet ikililiğinin siyasal alandaki en büyük ironilerindendir. Bir kişinin yapabileceği bir isin birden fazla kişi tarafından yapılması Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde gözler önüne serilmektedir*¹⁸⁷

¹⁸⁵ Melin Has-er, *A.g.m*,s.56

¹⁸⁶ SAE, s.251

¹⁸⁷ Arzu Karadikme, *İroni Kavramı ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde İroni*, Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Cumhuriyet Üni. 2006, s.78

*Odaya girince başımı ellerimin arasına alarak iyice yokladım. Büyükdere'deki meşhur geceden beri bu âdeti edinmiştim. Çünkü bana hep iki elimin üstünde ve ayaklarım havada yürüyorum gibi geliyordu. Etrafımda her şey öyle ters ve tanınmaz bir mantık içindeydi.*¹⁸⁸ Hayri İrdal içine düştüğü durumun farkındadır. Çok garip insanlarla çok garip işler yapmış olan bu adam, içinde bulunduğu durumu garip, alışılmamış saymakta, kabullenmemektedir. Bir yandan işsizlik günlerini geride bırakmışken, diğer yandan da alıştığı sıradan insanların hayatına karşı yapılan bu mantıksız girişimi de sorgulamaktadır. Burada temsiliyet fikrinin ne olduğu önem kazanıyor. İrdal toplumsal alanda yapılan yeniliklere ayak uyduramıyor. Beşir Ayvazoğlu da bu düşüncededir. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün en önemli kişisi olan Hayri İrdal, batılı olmaya çalışan, bir türlü eşikten adımını atamamış, bir çeşit < aralık>ta yaşayan, kendi kendisiyle tezat halindeki Türk aydınının prototipidir. Esasen İrdal, eski kültürümüzün içinden çıkıp gelmiş bir şahsiyettir. Fakat onun temessül ettiği kültür, üstünlüğünü tayin eden kaynaklar kurduğu için, artık zaaflarıyla göze batmaya başlamış olan bir kültürdür.*¹⁸⁹

Ayvazoğlu gibi Metin Savaş da bu görüştedir. Zira Savaş; *İrdal'ın içine düştüğü çelişkili durumun nedeni olarak aynı anda hem geleneğe, hem yeniye ve hem de her ikisinin dengesiz terkbine bağlı bulunmasındandır.*¹⁹⁰

*Değişeceksiniz, Hayri Bey değişeceksiniz... Saatleri Ayarlama Enstitüsü her şeyden evvel kendisine inanılmağa muhtaçtır.*¹⁹¹ bu ifade Ayarcı'nın Hayri İrdal'ın tavrından rahatsız olduğunu gösterir. Bu, sorgulayan tavırdan değil, fakat girişilen işe olan inançsızlığından şikâyetidir. Nitekim omuzlarından tutup değişmesini istemesi tamamen bakış açısını değiştirme talebidir. Demek ki hakikatin iki farklı şekilde yorumlanması ve birinin diğerinin hakikatine inanmasını istemesi ileride değişimin yaşanacağını gösterir.

*Benim bu cinsten seksene yakın marifetim vardır. İstersem herhangi bir sirkte kendime daima iş bulurum fakat saatleri ayarlamayı tercih ettim.*¹⁹² Mehmet

¹⁸⁸ SAE, s.255

¹⁸⁹ Beşir Ayvazoğlu, A.g.m ,s.378

¹⁹⁰ Metin Savaş, A.g.m, s.11

¹⁹¹ SAE, s.259

¹⁹² SAE, s.260

Kaplan'ın *Halit Ayaracı, hiçbir içtimai, ahlaki ve dini kıymete inanmayan korkunç bir şarlatandır*¹⁹³ vurgusu dikkate değer. İrdal daha sonra benimseyeceği değişim halinin ilk adımını biraz isteksizce atar. Saat ayar istasyonlarında çalışacak personel ile ilgili fikirleri bir bakıma onun, yani Ayaracı'nın seviyesine çıkaracaktır. *Başarıya götüren mekanizmayı Hayri İrdal çok geçmeden kavramıştır.*¹⁹⁴ Bu nokta Ayaracı'nın İrdal'dan gelmesi istediği noktadır. Personelin giyim kuşam, konuşma biçimi noktasında öne sürdüğü fikirler İrdal gibi- ki kendisinin cahil ve sıradan bir insan olduğunu sürekli vurgular- eğitimsiz, sıradan bir insandan beklenmeyecek çaptadır.

Toplumun o dönemde algı ve olguyu nasıl karıştırdıklarına dair bir diyalog geçer. *Konuşurken de aynı şekilde yeknesak, tatlı ve ölçülü olurlarsa, bilhassa aynı zamanda son derecede mültefit, nazik ve ciddi olmayı da öğretirsek rağbet artar. Saatten, enstitüden hep aynı kelimelerde, büyük bir ihtisas iddiasıyla bahsederlerse, araya hiçbir şey katmazlarsa ve bilhassa bu iş için kurulmuş saatler gibi hareket ederlerse, yaşlarına göre tuhaf görünecek bir ciddilikle söyleyeceklerini söyleyip birden susarlarsa...*

*-Yani bir nevi otomatizm... Asrımızın asıl büyük zaafı ve kudreti. İçten içe hazırlanan aydınlık ve düzenli yeni Orta Çağ'ın temeli ve bel kemiği.*¹⁹⁵

Yani bir şekilde imaj çalışması, toplumun hakikatin yerine bir biçimi görmeleri, bu mantıksızlığı şekil üzerinden kabullenmelerini kolaylaştıracaktır. Aynı şekilde Tanpınar günümüz insan modelini görmüş olmalıdır ki kültürel zeminin kaydığını, düşünemeyen ama tüketen bir toplumun resmini ortaya koymuştur. Metin Savaş'a göre Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün kurgusu ile dünyamızın bugünkü manzarası benzerlik gösterir ki, *Tanpınar küreselleşmeye doğru gitmekte olduğumuzu vurgulamaya çalışmıştır. Tek tip yaşayış ve düşünüş tarzının hâkim olduğu, renklerin solduğu, olaylar ve eşya karşısında tepkilerin benzerleştiği, imkânların kısıtlandığı, insanların düpedüz bir eşya haline geldiği mekanik bir dünya kurgusudur.*¹⁹⁶

¹⁹³ Mehmet Kaplan, *Edebiyatımızın İçinden*. S.143

¹⁹⁴ Aytaç A.g.e, s 153

¹⁹⁵ SAE, s.265

¹⁹⁶ Metin Savaş, *A.g.m*, s.10

Enstitü çalışanlarının eğitimi için Sabriye Hanım'ın evine giden İrdal, iki yönlü bir değişim sezinler. İlki artık bir iş sahibi olan kendisi karşısında Sabriye Hanım'ın tavrı ve duruşudur. Ayarcı ile karşılaşmadan önceki dönemlerde Sabriye Hanım'ın bir tür acıma, hayattan nasibini alamamış biçare İrdal'a yönelik küçümseyici tavır artık yoktur. İkincisi ise Sabriye Hanım'ın İrdal üzerinde vurguladığı rahatlık fikridir. Yani karşısında oturanın eskisi gibi ezik, öz güven yoksunu olmadığını vurgular. Bir tür rahatlık içinde olan İrdal'ın duruşudur bu. *Hayri Bey, biliyor musun ki siz çok değiştiniz. Hayatınıza, hatta içinize bir rahatlık gelmiş. Evet öyle. Çok rahatsızsınız.*¹⁹⁷

Nevzat Hanım da değişimden payını alanlardandır. Çevresindeki insanların bir tür anlayışsızlığı, baskıları onu değişime zorlamıştır. Sosyal alanda bağlantılarını koparan Nevzat Hanım, kendisini dine adamıştır. Koyu dindarlık, hali etrafındaki baskılardan kurtulma biçimidir.

Günümüzde bile parasal sıkıntılar aile efradı arasında bir geçimsizlik kaynağıdır. O dönem içinde işsiz, parasız Hayri İrdal, karısı Pakize'yle ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Nihayetinde parasal sıkıntıların ortadan kalkmasıyla sosyal manada değişimler yaşanır ikisi arasında. *Hâlbuki işlerimizin yavaş yavaş düzeldiği bugünlerde Pakize ile yeniden tatlı balayı günleri geçiriyorduk.*¹⁹⁸

Aradan geçen beş yılla beraber Selma Hanım da değişmiş, güçlü, kararlı Selma yerine, güçsüz, korkak ve sıradan bir Selma vardır. Aynı zamanda boşanmasına rağmen eski kocasını kıskanır hale gelmiştir. Tabi bu değişimi Hayri İrdal'ın bakış açısıyla görürüz. Selma Hanım çok değişti yargısı öncelikle Hayri İrdal değiştiği için doğrulanmıştır. Yani İrdal stabil kalabilseydi, karşısına beş yıl sonra çıkan Selma Hanım'ı – Sabriye Hanım'ın ısrarına rağmen- değişmemiş olarak görecektir.

Enstitünün işleyişi basit bir temelde duruyor. *Yalan.* Ahmet Zamani Efendi ile ilgili bir etütlerinin olduğundan Ayarcı bahseder. Daha sonra İrdal, bu olmayan, yaşamamış adamla ilgili bir kitap yazmaya başlar. Yazmak zorunda bırakılır. Çünkü enstitü yalan üzerine kuruludur. Ve bir yalanı yalanlar takip eder. Kısaca Halit Ayarcı yalanı söyler, Hayri İrdal da hem bu yalanları devam ettirir, hem de uygular.

¹⁹⁷ SAE, s.270

¹⁹⁸ SAE, s.272

Döngü bu şekildedir. İrdal ve ailesinin varlığı bu yalan çemberinin devamına bağlıdır. Aile saadeti, huzur ve mutlu günler bu yalan zincirine yeni halkalar ekleyip, onu parlatmaya bağlıdır. Tanpınar gerçek hayatta da bunu görmüş olmalı ki Yaşar Nabi'ye yolladığı mülakatta *Hatta insanın biraz da şartlarının esiri veya mahsulü olduğuna kaniim.*¹⁹⁹ der.

Binaenaleyh hayatımın her safhası bu işe bir hazırlıktan başka bir şey değildi.

200

Gerçekten de Hayri İrdal'ın hayatı yani enstitüye kadar olan kısmı, bir nevi hazırlık aşamasıdır. Mustafa Kutlu'nun *Romanın seyri içinde Hayri İrdal'ın çocukluğundan itibaren bulunduğu çevreler bir yalan dünya'nın tezahürüdür.*²⁰¹ Tespiti doğrudur. Yalanın merkezine oturabilmek için, Seyit Lütfullah, Aristidi Efendi'nin laboratuvarından, Abdüsselam Bey'in konağından, Psikanaliz Derneği ve İspritizma Cemiyetinden geçmesi, bir birikim oluşturması gerekir Bütün bu okullardan geçen İrdal, ceplerini doldurmuş vaziyettedir. İrdal'ın kendi ifadesiyle *bu ayrı meziyette, ayrı zihniyette insanlar bütün zaman ayrılıklarının üstünden hayatımda bir daha ayrılmamak şartıyla birleştiler. Ben onların bir muhassalasıyım... terkip halinde eseri.*²⁰² haline gelmiştir. Artık yalana, aldatmaya hazırdır. Kendisi dışında herkesin hazır bulunuşluğu görür. Kendisi çok sonra fark edecektir bunu.

Nuri Efendi'nin mezarının onarımıyla birlikte İrdal hakkında yazılan yazılar garip ve abartılıdır. Fakat bu yazıların satır aralarına dikkat etmek gerekiyor. Öyle ki ‘‘ Hayri İrdal'ın çiraklık seneleri’’ başlıklı yazıda üç yaşından itibaren saatçiliğe merak saldığı yazılmasına rağmen kısmi bir doğruluk taşır. Hatırlanacağı gibi saat fikriyle küçük yaşlarda zehirlenir İrdal. İkinci olarak *Saatten başka bir şey bulunmayan bu evde ihtiyar baba sabah akşam çocuğuna, kâinatın timsali olduğunu*

¹⁹⁹ Yaşar Nabi, *Edebiyatçılarımız Konuşuyor*, Ahmet Hamdi Tanpınar, Varlık Yay. İstanbul 1976, s.43

²⁰⁰ SAE, s.287

²⁰¹ Mustafa Kutlu, *Tanpınar'ın yalan dünyası*(SAE), Yönelişler Dergisi, Nisan 1983, S.22, s.3

²⁰² SAE, s.35

söylemesidir.²⁰³ Burada baba figürünün tartışılması gerekiyor ki saatlerle ilgili baba değil, İrdal'ın bir dönem baba olarak gördüğü Muvakkit Nuri Efendi'dir.

*evet, diyordu Doktor Ramiz, Hayri İrdal, bu Şark Faust'unun modern hayatımızda yeni baştan görünüşünden başka bir şey değildir.*²⁰⁴

Söz konusu gazete makalesinde modernizmin Türkiye boyutunu Hayri İrdal, yeni kimliğiyle temsil etmektedir. Doğu toplumlarına has bu modernizmi İrdal, yalancı ve sürekli sahte bir yaşamla temsil ediyor. İrdal'ın değişim boyutu ruhsal alanda gelişirken, *alışmak* fikri de davranışlarına kendinden habersiz şekilde sirayet etmektedir. *Ne hacet, alışmadınız mı sanki?*²⁰⁵ *Ne var ki İrdal'ın kendisi de değişmiştir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde çalışmaya başladıktan sonraki İrdal, ezilen, beceriksiz, yoksul İrdal değildir; eleştirdiği kokuşmuş çevreye ayak uydurmuş bir İrdal'dır.*²⁰⁶ İrdal'ın bir hafta önceki yazıya şiddetli kızmasının nedeni olarak bu *alışma* fikri gösterilebilir. Çünkü bir yandan değişime direnç gösterirken bir yandan da koşullar gereği değişimi arzulamaktadır. *Pek haksız da değildi. Lehime yazılan şeyler hoşuma gidiyordu.*²⁰⁷

Karısı Pakize'nin bir gazeteye verdiği mülakat bizim, eserin kodlarını çözmemiz açısından önemlidir. Söz konusu mülakatta Pakize Hanım, İrdal'ı anlatmakta, ona inanılmaz meziyetler yüklemektedir. Kumarı seven, tenis oynayan, ata binen, sık sık âşık olan, çok çalışıp az uyuyan, işine çok düşkün, döşemede çıplak yatan ve kendisinin çocukluk aşkıdır bu İrdal. Pakize Hanım'ın İrdal'ı bu şekilde yükseltmesi ya da abartılı bir biçimde anlatması iki nedenden kaynaklanıyor. İlki Ayarcı'nın ifade ettiği gibi İrdal'ı ıslah ediyor, tanzim ediyor, sevebileceği şekle sokuyor. İkincisi toplumun beklentilerinden kaynaklanıyor. Toplumun saçma bir kuruluşu kabullenmesi Hayri İrdal'ın yine sıradan olmayan kimliği üzerinden kolaylaşır. Yani toplum kendisinden olmayanı, ortalama olmayanı önemli mevkilere layık görür. Yani çok önemli meziyetlere sahip olarak İrdal yüksek zevke sahip biri olarak vurgulanmış ve sıradan, halktan biri olmadığı gösterilmişti. Çünkü

²⁰³ SAE, s.278

²⁰⁴ SAE, s.289

²⁰⁵ SAE, s.290

²⁰⁶ Moran, A.g. e. S.318

²⁰⁷ SAE, S.290

*kahramanın benzersizleşmesi onun üstünlüğünün, erdemlerinin, sıra dışı bir ruhun, kişisel bir soyluluğun kanıtıdır.*²⁰⁸ *Bana hala teşekkür etmedin Hayri! dedi. Halit Bey bana, dünyada sen kocanı anlayamazsın! Onun kadar mühim adamı anlayabilir misin hiç! demişti. Hatta bahis bile tutuştuk.*²⁰⁹ Halit Ayaracı, Pakize Hanım'a söylediği bu sözlerle İrdal'ı bir nebze toplumdaki üstün tutarak, böyle mühim bir müessesenin varlığını meşru, bu müessesenin başındaki adamın da önemli, yüksek zevkleri olan biri olduğunu kamuoyuna inandırmaya çalışmıştır. Öbür yandan eserin ironi ağı burada basını da içine alır. Zira İrdal'la ilgili gerçekler çarpıtılmıştır.

Hayri İrdal o dönem insanı için eskidir. Halit Ayaracı da Büyükdere'de İrdal'ın eskiyi sevdiğini, eskiye ait fikirlerle yaşadığını anlamış olacak ki, söz konusu mülakata kızan İrdal'a *acemaşiran'dan bıkmadınız mı? İçinizde hiç aşka şeylerin daüssılası yok mu?*²¹⁰ der. Bir bakıma Ayaracı, İrdal'ın artık değişmesi gerektiğini, her şeyden önce gerçek manada bunu isteyebileceğini düşünür.

*Bu dünyada yeni diye bir şey var! Onu inkâr edenin vay haline! Zorla değiştiremeyiz ya!*²¹¹ Bu bölümde İrdal'ın eski olduğu vurgulanıyor. İleriki bölümde *' siz çürümüş insansınız... Eski ruhsunuz. Hayata inanmayan insanla çalışılmaz.*²¹² ifadeleriyle hayata olan inanç konusu bir bakıma gerekli tek şey gibi görünüyor. Öyle ki Tanpınar Yaşadığım Gibi adlı eserinde Doğu ve Batı toplumları arasındaki farka değinirken, Doğu toplumlarının hayata olan inancı, onun karşısındaki duruşu ve maddeye nüfuz etme biçimleri noktasındaki farklılıklara dikkat çeker. Madde karşısındaki duruş, Doğu toplumlarını Batı uygarlığının gerisinde, kalkınmamış halde kalmalarına neden olur.

Başka çaremiz var mıydı baba? diyen Zehra, artık bu hayatta yalının gerekliliğine vurgu yapar. Değişen, eksilen ve kesintiye uğrayan bu hayatta, toplumun içine dâhil olmak için yalanı, aldatmayı bir şart olarak görür.

²⁰⁸ Robert Legros, *Sanatta Bireyin Doğuşu*, Çev. Esra Özdoğan, Yky Yay. İstanbul 2012, s.62

²⁰⁹ SAE, s.304

²¹⁰ SAE, s.294

²¹¹ SAE, s.296

²¹² SAE, s.297

*Çocuklarımın bana karşı hala saygı göstermelerine şaşıyordum*²¹³

Bütün bu yaşananlarla birlikte gerek toplumsal, gerekse zaman bağlamında gelen değişiklikler, haliyle Hayri İrdal'ı da değiştirecektir. Merkezden uzaklaşmış, daha bir taraf belirleyememiş olan İrdal, tam bir araf durumundadır. Nihayetinde beklediği bu yer ödün verdiği değerleri hatırlatır ki çocuklarının tüm kayıplara rağmen ona saygı ve sevgi göstermeleri onu şaşırtır. Böyle bir ifadeyle kendisi de değiştiğini görür. Bu durumu görür. Çünkü *İradal, Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde müdür yardımcısı olarak çalışmayı kabul etmekle, inanmadığı bir işe katılmış olmakla kalmaz, orada dönen dolaplara, sahtekârlıklarla, yaşananlara bulaşmış olur.*²¹⁴

*Hiç olmazsa rüyasında biraz kendisi olsa.*²¹⁵ İrdal'ın uyuyan karısı Pakize Hanım hakkındaki bu sözü eserin tüm kahramanlarının hayatı, bir perdenin arkasından gördüğünü düşündürür. Pakize Hanım hayatı, sanki sahnelenen bir lise müsameresi gibi yaşamaktadır. Günlük hayatta birçoğumuz bazen sıkıntılarımızdan bir nebze uzaklaşmak, karşılaşmak istemediğimiz bir olay, durum karşısında rol yaparız. Hayatın gerçek boyutunu görmez, görmek istemeyiz. Pakize Hanım da film artistlerine özenip onlar gibi davranarak bu kaçış misyonunu gerçekleştirir.

Tezimizde savunduğumuz değişim fikrini yazar, çeşitli biçimlerde öne sürmekte ve bize ipuçları vermektedir. Bunlardan bir tanesi de İrdal'ın yağmurlu bir gecenin sonunda daldığı uykuda gördüğü rüyadır. *dikkatle çehremi seyrediyordum. Her defasında kendi kendime bu ben değilim ki. Bu ben miyim? İmkânı yok.*²¹⁶ ifadeleriyle değişimi görmekte ve savımızı desteklemektedir. Gerçekte İrdal'ın rüyasındaki kişi sürekli değişmekte, acayip haller almaktadır. Bu noktada İrdal'ın toplum içindeki yalnızlaşma süreci ve bu sürecin akabinde herkes gibi olma, *yalanın dünyasına dalma* rüyada belirginleşiyor. Ayrıca halası Zarife Hanımın İrdal'ı kalabalığın içine alıp, bir uyum çemberinin içine dâhil ederek değişiminin gerçekleşmesine katkı sağlıyor.

²¹³ SAE, s.307

²¹⁴ Berna Moran, A.g.e s. 306

²¹⁵ SAE, s.308

²¹⁶ SAE, s.309

Hayri İrdal, tüm süreç içinde yaşadığı şey arafta olma durumudur. Tutarsız bir ruh hali *Ne yaşadığım hayatı beğeniyor, ne yenisine gidebilecek kudreti kendimde buluyordum.*²¹⁷ İfadelerinde görülebilir. Zira ne tam eskide kalabiliyor ne de yeniyi kabulleniyor. *Halit Ayaracı'nın yeni öğretilerine karşı edindiği durum, iki yanlı bir tutum olarak nitelendirilebilir. Ama bir yandan Halit'i kurtarıcısı ve velinimetini olarak görürken, bir diğer yandan da onun taleplerinden hep kaçınması nedeniyle, onun bu iki yanlı tutumunu yorumlamak zordur.*²¹⁸ Her iki durumu yaşamaya çalışırken çelişkilere düşer. Bu durum toplumsal tarihte ortaya çıkmış ve örneklerle yaşanmıştır. İrdal artık sıraya girdiğini, herkes gibi yalanın ve yeninin içinde yer aldığını iddia etse de bilinç olarak öyle değildir. O savunduklarının ya da yaptıklarının takipçisi değildir.

İrdal'ın etrafındaki herkes *maziye düzeltmekle, hatta güzelleştirmekle meşgul*'dür. Zira mazinin sahiplenilmesinden ziyade bir reddediş ya da günün yalan dolabına girme söz konusudur.

Çoğu toplumda maziyle hesaplaşma olumlu anlamda gerçekleşir. Kültürel birikimin modern zamana uyarlanma biçimde kabulleniş, onu hal içinde yaşatma, devam ettirme söz konusudur. Fakat Türk toplumu tarihsel süreç içinde bunu kabullenmez. İrdal ve arkadaşlarının yaptığı ise Yunan aydın ve burjuvazisinin yaptığı gibi yalan, yanlış, olmayan unsurlar yaratmaktır.²¹⁹ Yaptıkları bu işi de mantıkla bağdaştırmak adına "*Siz bizim hareketimizi maziye nakille hızlandırdınız*" şeklinde dayanaklar, söylemler geliştirirler.

*Yazık ki etrafın gösterdiği çok dostça ilgi birkaç âlim taslağı bozmağa kalktı. Böyle bir insanın mevcut olmadığını, kitabın baştan aşağı uydurma olduğunu söylemek küstahlığında bulundular.*²²⁰ bu ifadesiyle uydurulan yalana İrdal kendisi de inanmaya başlıyor. Bunu daha önce başka konular için ifade etmiştik. Burada da asıl büyük yalan için, olmayan birini var göstererek hazırladığı tarihi eseri savunur İrdal. Demek ki başkası tarafından bize telkin edilen fikir ya da şahsın varlığına

²¹⁷ SAE, s.129

²¹⁸ Walter Feldman, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Zaman, Bellek Ve Özyaşamöyküsü*, Kitaplık Dergisi, Sayı.34, s.124, Güz 1998

²¹⁹ Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik Ve Estetik Kültür-Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Metis Yay. İstanbul 1997, s.173

²²⁰ SAE, s.316

imkânlarımız dâhilinde inanırız. Hayri İrdal'ın da imkânları ailesi, metresi ve sıraya girdiği, alıştığı hayatıdır.

*Oh Yarabbim!.. derdim, sana bin şükür... Hiç olmazsa akli başımda birkaç kişiye rastlamak mümkün! İşte yalanı kabul etmiyorlar. ... Fakat yazık ki değişmişim.*²²¹

Kitapta bahsi geçen olaylar, yalanlar herkes tarafından hemen kabulleniyor. Ahmet Zamani gibi uydurma bir zatın eseri ve bu eser etrafında gelişen olaylar, toplumun bir yalana rahatlıkla ve çok çabuk inanma isteği bir eleştiri niteliğindedir. Gazetelerin sütunlarında olumlu manadaki eleştirilerin yayımlanması, İspritizma Cemiyetindeki insanların Ahmet Zamani'yi yaşamış kabul edip, ruhunu çağırmaları, konuşmaları bunu gösteriyor. Böyle bir gelişmeyle sadece basın ve bazı çevreler değil, tavrından dolayı akademik alandaki insanlar da eleştirilmiştir. Ertop'un ifadesiyle *bu inceleme tarihi araştıran, onu yeniden kurmak isteyen araştırmalara yönelmiş bir yergidir.*²²²

Ahmet Zamani'nin hayatı ve eserleri üzerine yazılan bu çalışmanın popülerliği toplumun günün birinde gerçeği öğrenmesiyle birlikte azalmaz. Cemal Bey'in bu yalanın karşısına başka bir yalanla çıkarması toplumun ilgisini daha da artırır. Bir anlamda toplum iki yalan arasında bir yalandan öbür bir yalana savrulmuştur.

Kitabın son bölümünde enstitünün kadrosunu tamamlamaya çalıştıklarında fazla müracaat karşısında yine sıradan olmayan bir yöntem kullanırlar. Bilindiği gibi meziyet ve tecrübe gözetmeksizin yapılan iş alımları başvuru sırasına göre yapılır. Ya da başvuranların tecrübesi, öğrenim durumu dikkate alınır. Fakat bu müessese, herhangi bir tecrübe ya da eğitim durumu tartışılmadan garip bir sıralama sonucu iş alımlarını gerçekleştirir. İlk başvuruları alan mantık, ikinciye geçerek üçüncüyü işe alır. Örneğin başvuru sırasında yedinci olan kişi işe alınıyorsa sekizinci alınmaz, dokuzuncu alınır. Yani alımlar sırlamada birer aralıklarla gerçekleşir. Bu şekildeki bir uygulama dönemin bürokratik uygulamalarının saçmalığına bir eleştiri niteliğindedir.

²²¹ SAE, s.316

²²² Konur Ertop, A.g.m, s.21,

Yangeldi Asaf Bey'in işlevi nedir bu kurumda? *Dostumuza kendisine göre bir iş bulun... dedi. Çalışmaması icap eden, ataleti müessese için faydalı bir iş... O zaman mesele hallolur.*²²³ Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi Asaf Bey'in duruşu tüm müessesenin misyonunu belirlemiş olur. Hiçbir iş yapmama müessesesi. Herhangi bir işlevi olmayan, devlete maddi külfet getiren bir organizasyondur. Eleştirmenlerin devletin bürokratik yapısına yöneltilmiş bir eleştiri olarak görmeleri eserin bu kısmıyla ilgilidir. Nitekim Leyla Demirtürk'ün *Bir anlamda bir bürokratin kurduğu işletme olan Enstitü, olması gereken tüm yönleriyle kurulmuştur. Ama hiçbir şeye hizmet etmemekte, çarklarını kendisi ve kurucusunun merkantilist amaçları için döndürmektedir. İrdal'ın bütünlükten yoksun geleneksel değerlerinin, Ayarcı'nın geçmişi çıkarları için kullanan fırsatçı/ şekilci anlayışı çerçevesinde yeniden biçimlendirilmesi, İrdal'da Ayarcı'ya karşı kültürel kimliğini kanıtlama gereksinimini doğurur.*²²⁴ bu ifadeleri söz konusu eleştirilerden biridir.

Ayarcı ve İrdal en küçük, en ümitsiz düşünceden bile yeni işlevler çıkarırlar. Asaf Bey'in işlevsizliği bile, bu iki zatın beyninde yeni bir fikrin doğmasına neden olur. Bu fikir, daktilo kızlarına şef dokestr tayinidir. Enstitüdeki saçma işler ve bu işlerin icraatçılarının yanına yeni bir tanesi eklenmiş olur. Büyükçe bir salonda tüm daktilo kızlarının A'lara, B'lere aynı anda vurmalarını sağlayacak orkestra düzeni, bir ritim, bir ahenktir bu yeni iş. Bu işin felsefesi yine Halit Ayarcı tarafından oluşturulur ki modern dünya ve modern bir çalışmanın temel prensibi olarak otomatizmi ve ahengi görür.

İrdal, çoğu edebiyat araştırmacısı ya da eleştirmenin vurguladığı gibi bir yalancı, hokkabaz değildir. Tam tersi böyle bir yalanlar zincirinin önünde direnç gösteren biridir. Kendi ifadeleriyle değişimindeki en büyük rolü toplumun kendisi taşımaktadır. *Hayatım denen bu kalp akçeyi başka türlü süremezdim. İnsanlar benim böyle olmamı istemişlerdi.*'' İrdal her ne kadar bir direniş bilincinden yoksun olsa da olaylar karşısında ilk başlarda *''zorunlu olarak ironik, kuşkucu hatta oyunculudur.*²²⁵ Nihayet direncin kırılması çeşitli toplumsal, ailevi nedenlerden kaynaklanıyor.

²²³ SAE, s.334

²²⁴ E. Leyla Demirtürk, A.g.e, s.31

²²⁵ Edward Said, *Entelektüel- Sürgün, Marjinal, Yabancı*, Çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yay. İstanbul 2009, s.65

Denebilir ki kendi hatıralarını yazmaya kalkışarak da böyle bir vicdan sıkıntısından kurtulmayı hedefler. *Çünkü herkes bir toplumun zaptı altındadır.*²²⁶ Ve bu topluma uyum sağlayıp insani ihtiyaçlarını karşılamalıdır. *Muhakkak benzemeliydim. Benzemezsem yaşamak çok güçtü.*²²⁷ Zarife Hanım'ın evindeki partiye katılan İrdal, bu geceye özgü, kısa süreli rahatlama öngörüsü onun tüm hayatındaki değişimin zorunluluğunu vurgular.

Pakize Hanım'ın İrdal'la evlendiği yıllardan itibaren takındığı acayip hallerin, yaptığı rollerin, söylediği yalanların ve özendiği artistlerin, bütün bunların farkında mıydı? Çünkü İrdal'ın bir konferansta olduğu yalanı, Van Humbert karşısında devam ettirmeye çalışırken *İnşallah, yine müsveddeleri birbirine karıştırmadın?*²²⁸ şeklinde bir uyarı yapması bunların bilinçli bir şekilde yapıldığını gösteriyor.

Akademik çevrelerin yayımlanmış eser karşısındaki iki farklı tutumu *Bizimkilere ne kadar az benziyordu? Her kelimenin üzerinde ayrı ayrı durmuş gibiydi.*²²⁹ ifadesiyle ortaya konuyor. Tanpınar'ın kendisinin de içinde bulunduğu bu çevre, bir yalana inanmışlardır. Fakat Avrupa'daki meslektaşlarından Van Humbert tam akademik disiplinle çalışmayı incelemiş ve karanlıkta kalan bazı noktaları aydınlatmak amacıyla uzunca bir soru listesi hazırlamıştır. Van Humbert'in ilmi disiplinin yanında, Melin Has-er batılı bu aydınının, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün şöhretini artırmak için Ayarcı tarafından getirilmesine dikkat çeker.*²³⁰

*Başkalarının otomat gibi hareket edecekleri yerde siz canlı insan olarak yaşıyorsunuz.*²³¹ Bergson'un düşünce tarzına paralellik gösteriyor. *Elan Vitale*, atılım, canlılık bu kavramlar Bergson'un evrim noktasında öne sürdüğü fikirleri temsil eder.

... Bu kadar süratli terakki, görülmemiş şey...

²²⁶ A.g.e, s.72

²²⁷ SAE, s.348

²²⁸ SAE, s.348

²²⁹ SAE, s.354

²³⁰ Melin Has-er, A.g.m , s. 55

²³¹ SAE, s.358

*-Yalnız biraz da bilselerdi. Mesela kızım hakikaten zeybek oyununu bilseydi, baldızım demin tepindiği zıkkımdan biraz anlasaydı.*²³²

Kahramanlarımız birer cahil cesaretiyle, hakkında bilgi sahibi olmadıkları işlere girişirler. Bilgisiz, birikimsiz insanlara özgü özgüvenle hareket ederler ki buna terakki denir. Bir noktada toplumun gelişimi hızlı ama alt yapıdan yoksundur. İleride toplumun karşılaşacağı temel nedeni, mantığı kavranmamış, içselleştirilememiş inkılâpların gerçekleştirilmeye çalışılmasıdır. Toplum bu noktada hevesli aynı zamanda cahildir. Ayacı'nın “ *Bizi bilgi geciktirir.*” Söylemi ortaya konan eylemlerin bilgiden yoksun oluşuna vurgu niteliğindedir. Gerekli ve mantıklı olan, her türlü söylemde saf dışı bırakılır ki bu da bilinçsiz bir toplumun oluşumunda en büyük katkıyı yapar.

Zarife Hanım'ın evinde düzenlenen parti, bizlere Hayri İrdal'ın kodlarıyla ilgili bilgiler verir. Öyle ki bilgi ve hareket gibi kavramları karşılaştırırken Halit Ayaracı, İrdal'dan herhangi bir kaideye bağlı kalmadan dilediği gibi davranmasını, bu yönde değişmesini ister. Buna karşın İrdal'ın tepkisi kafa karıştırıcı niteliktedir. *İnsaf ve merhamet! dedim. Beni tımarhaneye mi yollayacaksınız?*²³³ Kitabın önceki bölümlerinde İrdal'ın her şekilde değiştiğini, istemese bile çeşitli ihtiyaçlardan dolayı bunları yaptıklarını söylemiştik. Oysa son bölümde İrdal sanki kalabalık bu partinin akli başındaki son davetlisi gibi davranmaktadır. Saatileme bankası, ayar istasyonları, nakdi ceza sistemi ve Ahmet Zamani gibi akla mantığa sığmayan fikirleri ortaya atıp gerçekleştiren Ayaracı'nın *Amma her yaptığıma da iştirak ediyorsunuz*²³⁴ dediği bu İrdal'dır.

Size kendi hakikatinizi söyleyeyim! Artık dönemezsiniz. Çünkü hiçbir şeyden vazgeçemezsiniz. Bütün tenkitlerinize ve küçük görmelerinize rağmen rahat ve güzel bir karınız var, ayrıca bir metresiniz var ki çıldırıyorsunuz. Kızınız, oğlunuz için her an kendinizi fedaya hazır olduğunuza da eminim. Üstelik şöhreti, hatta abes telakki ettiğiniz işler içinde olsa bile hareketi seviyorsunuz. Hülasa bir ahtapot gibi sayısız

²³² SAE, s.359

²³³ SAE, s.360

²³⁴ SAE, s.360

kollarla dünyaya yapışmışsınız! ²³⁵ Ayarcı, bu sözleriyle İrdal'ın uzun zamandır dirençsiz kalan duvarını yıkmaya çalışır. Değişimin esas olduğu, bir şart olduğu, bir bakıma kapıyı açan anahtar olduğu vurgulanıyor. *Gençliğinde Muvakkit Nuri Efendi'nin ve daha sonra Emine'nin müspet telkinleriyle, Seyit Lütfullah'ın ve Dr. Ramiz'e karşı az çok kendini koruyabilen Hayri İrdal, Halit Ayarcı karşısında tamamiyle müdafaasız kalmıştır.* ²³⁶ Ve İrdal artık bu yoldan geri dönemez. Çünkü fakir ve biçare hayatına devam ederken elde edemediklerini şimdi elde etmiş ve kaybetmek istememektedir. *'Menfaatleri ve uzviyetleri ile ona bağlanmıştır.* ²³⁷

İrdal'ın oğlu Ahmet ile münasebeti ikisi arasındaki çatışmayı vermesi açısından önemlidir. Ahmet, babasının giriştiği bütün anlamsız işlerden nefret etmiş, bundan dolayı babasıyla arasına bir mesafe koymuştur. Zamanla yaptığı muhasebelerin neticesinde değişecek ve babasıyla bazı noktalarda uzlaşacaktır. Babasıyla olan savaşını bir kenara bırakıp ona yardım edecektir. Bir manada babasının içine düştüğü kuyuyu ve bu kuyuyu var eden gerçeği görecektir.

Türkiye'de tarih boyunca, halk kitleleri, yenilik hareketlerini kuşku ile izlemiştir. Çok defa görülmüştür ki, gelen yenilikler halkın kendini savunmak için sarıldığı bazı şeyleri elinden alıp götürmüştür. ²³⁸ İdris Küçükömer'in de belirttiği gibi çoğu toplumda ortaya konan yeni fikir ya da eylem, genelde eleştirilere maruz kalır. Çünkü yeni fikri, topluma ait olmadığı, bilinmediği için buna şüpheyle yaklaşılır. Eskiye alışık halde yaşayanlar, yenin çeşitli sıkıntılar ortaya çıkaracağını düşünür. Oysa İrdal'ın enstitünün binasının mimarı olması, çok saçma, yeni ve sıradan olmaması katı bir eleştiri dalgasıyla karşılaşmasına neden olmaz. Bilakis olumlu eleştirilerle İrdal kendini mimarlık fikrine kaptırır.

Doktor Mussak'ı unutkanlığı, küçük bir hatası yüzünden cezalandıran bir toplumun evrilişini İrdal'ın yaptığı enstitü binasında görürüz. Toplum artık sorgulayan, inceleyen olmaktan çıkmış, önlerine geleni kabul etmeye, muhasebe fikrinden uzak durmaya başlamıştır. *'Bu bina yapıldığı zaman şüphesiz beni tebrik edecekti. Fakat asıl memnun olacağı şey, alelade bir unutkanlığını o kadar şiddetle*

²³⁵ SAE, s.361

²³⁶ Melin Has-er, A.g.m, s.56

²³⁷ Mustafa Kutlu, A.g. m, s.6

²³⁸ İdris Küçükömer, *Batılılaşma- Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay. İstanbul 2012,s.138

*cezalandıran bir zihniyetten onun hesabına aldığım intikamdı. Hakikatte bana gelen her alkış ona bir nevi tarziye demektir.*²³⁹ Öyle ki İrdal'ın bu ifadeleri geçmişten, geçmiş toplumdaki alınmış bir intikamı vurgular.

Aslında İrdal'ın enstitü çalışanlarının yaşayacakları evleri inşa etme teklifi karşısında duran bu çalışanlar, kitabın son sayfalarında gerçek kimliklerini ortaya koyarlar. *Hiç şüphe etmeden hodbindiler. Umumun parası sarf edilirken o kadar cömert, hasbi, kayıtsız şartsız yenilik taraftarı olan, benim eserimle övünen insanlar, şimdi kendi menfaatleri ortaya konunca birdenbire dönmüşlerdi.*²⁴⁰ Zira İrdal'ın bu ifadeleri insanların kısa sürede ve menfaat noktasında nasıl değiştiğini gösteriyor. Anadolu'da kullanılan bekâra karı boşamak kolay ifadesi toplumun bir yansımasıdır. Ucu her ne şekilde olursa olsun bize dokunmadığı müddetçe, herhangi bir şey karşısında tepkisiz kalabiliriz. Toplumsal reflekslerin sadece ezberlenmiş olanla sınırlı kalması, yine bu çıkar noktasından düşünülmelidir. Nihayet saat evlerinin yapımı noktasında çoğunluk sağlanınca *herkes kendisi olmuştu.*²⁴¹

*Saatleri Ayarlama Enstitüsü rolünü yapmıştı... Fonksiyonunu kendisi yaratacak! diyordu. Bu fırsatın verilmediğine üzüliyordum.*²⁴² bu tarz sözleriyle İrdal, bilincin uğramadığı, aklın, mantığın kapısını çalmadığı bu müesseseyi kabul eder.

Kitabın sonlarında Amerikalı heyetin ziyaretiyle birlikte enstitünün lağvedilme kararı alınır ki çalışanların gerçek manada bir dönüşüm belirir. Jung'un arketip çemberi içinde değerlendirdiği öznel dönüşümlere vurgu yapmak gerekiyor. Jung'a göre *özel bir ruh haliyle birbirine bağlı ve özdeş olan büyükçe bir insan grubunda yaşanan dönüşüm, bireysel dönüşümle kıyaslanamaz. Bir grubun deneyimi, bireyinkinden çok daha düşük bir bilinç düzeyinde gerçekleşir.*²⁴³ Dolayısıyla grubun sahip olduğu bu düşük bilinç düzeyi, onların hem sert bir direnç göstermelerine hem de eksik bir ahlak anlayışı geliştirmelerine neden olur. Saat evlerinin yapımında gösterdikleri direncin yanında gerçek yüzleri ikinci defa ortaya çıkar. Karı kocalar

²³⁹ SAE, s.385

²⁴⁰ SAE, s.386

²⁴¹ SAE, s.386

²⁴² SAE, s.391

²⁴³ Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, Metis Yay. İstanbul 2009,s.57

boşanma, nişanlılar ayrılma kararı alırlar. Çünkü maddi baskının şiddeti, onların maskelerini düşürür. Son olarak Ayarcı, enstitünün sürekli tasfiye halinde kalacağı ve oluşturulan komisyonda davetlilerin işlerine devam edeceğini bildirince, maskelerini takıp barışlılar ve *boşuna dönen çark, devinimini sürdürecektir.*²⁴⁴

II. VI. II. SEYİT LÜTFULLAH

Seyit Lütfullah ile ilgili ilk bilgiler kitabın başlarında verilir. Seyit'in fizyolojik olarak değişimi kendisi için büyük bir felaketin ardından gelir. Bu felaket karısının ölümüdür. Bu olaydan sonra İstanbul'da duramayan Seyit Lütfullah, her şeyi bırakarak seyahate çıkmış ve 1906 yılında ciddi fiziksel değişimler yaşamış halde geri döner. Bir gözünün akması, ayağının sakat hale gelmesi ve artık bir tik sahibi olması bu seyahatle ortaya çıkmıştır. Ama Seyit Lütfullah'ın ruhundaki derin değişim de yine bu seyahatle birlikte meydana gelir. Romanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği gibi mizacı ve ruhuyla ilgili ciddi dönüşümler yaşamıştır. Bunu görmek için de seyahat öncesi ve sonrası ayrımını yapmak gerekiyor.

Yıkıntılar içinde yaşayan, üzerinde ve etrafında gezdirdiği tüm olumsuzluklardan kurtulmak için Seyit Lütfullah, yazarın ifadesiyle “ hakikate ermenin imkânsızlığını” ortadan kaldırmanın yegâne yolu olarak akli ortadan kaldırma gereğine inanır. Bu noktada işin soyut tarafında bir değişimin şartı olarak, mekân- akıl birlikteliğinden doğan yapıyı bozmak gerekir. Bilindiği gibi Bergson hakikat- gerçek ayırımına gider. Ona göre akıl bir mekân fikri doğurur ki, bu asla hakikate ulaştırmaz bizi. Hakikat fikri herkes için özeldir. Birinin hakikati bir başkasının hakikatiyle asla örtüşmez. Buna bağlı olarak süre düşüncesi ön plana çıkar ki Tanpınar'ın yorumladığı biçimi Seyit Lütfullah'ın ifadeleri ve eylemleri doğrultusundadır.

Seyit Lütfullah, şöhreti bir olay üzerine bulur. Abdüsselam Bey'in kaybolan saatini, gaip âlemlerdeki dostlarıyla irtibata geçip küçük bir yanılmayla bulan Seyit

²⁴⁴ Konur Ertop, *A.g.m*, s.20

Lütfullah, şöhretinin halk arasında dalga dalga yayılmasının önünü açacaktır. Zira bu hata şöhretini tuz buz edeceği yerde aksi bir şekilde artırır. İleri dönemlerde bir tür Seyit Lütfullah ekolünün devamı olan Saatleri Ayarlama Enstitünün akıl almaz işleyişini de halk ciddi manada destekleyecektir. *O tarihten itibaren Seyit Lütfullah, Tunuslu konağının en devamlı ve en muteber misafiri oldu.* ²⁴⁵ Görüldüğü gibi Lütfullah'ın şöhret düzleminde bir değişiklik meydana gelir. Yani sosyal hayatta bir tür kademe atlar. Fakat bir noktada va Seyit Lufullah'ın şekilsel değişime direndiği görülür. Abdüsselam Bey'in kendisine hediye ettiği cübbeyi giymez ve iade eder. Çünkü böyle küçük bir değişim parçasının daha derinde ve halk arasında kazandığı itibarı eksiltebileceğine inanır. Seçtiği medrese yıkıntısı, üzerindeki kirli, dağınık elbiseler gittiği yol anlamında şöhret ve gizeminin kaynağıdır çünkü.

Seyit Lütfullah diğer karakterlerin somut verilerle, pratiklerle değişme isteğinin uzağında fikir ve eylemlerle durur. O, diğerleri gibi cıvadan altın yapmaya kalkışacağı gibi, gaip âlemlerdeki sevgilisi Aselban'la birlikte olmaya başladığı zaman bu çevrenin- harap- fakir ve haksızlığa uğramış kendisi gibilerin rahata kavuşacağını, dünyayı bir adalet fikrinin ve pratiğinin kaplayacağına inanmıştır. Bütün bunları gerçekleştirmek içinse, yani Aselban'a kavuşabilmesi için bir büyü niteliğindeki Kayser Andronokis'in hazinelerini bulması ve tılsımı bozması gerekir. Nitekim Seyit Lütfullah *hayatta hep'i elde etmek için hiç'in kısır çölünde yaşamayı tercih etmiştir.* ²⁴⁶

Seyit Lütfullah'ın hayal dünyası, ruhunda kopan fırtınalar ve hayattan beklentileri, sanki değişen zaman ve mekân içinde yani İspritizma Cemiyetinde tekrar temsil edilir. Bu cemiyetin içindeki bir grup insanın hayal ve beklentileri Seyit Lütfullah'ınkilerle paralellik gösterir. Öyle ki Seyit Lütfullah bu cemiyetin önemli uğraş konularından biri haline gelir. Ruh çağırma ayinlerinin temel amacı Seyit Lütfullah'la görüşmektir.

²⁴⁵ SAE, s.40

²⁴⁶ SAE, s.51

II. VI. III. ARİSTİDİ EFENDİ

İrdal'ın çocukluk dönemlerinde babası, Aristidi Efendi, Seyit Lütfullah, Abdüsselam Bey gibi önemli, toplumun her kesimini temsil eden zatların'' mekân fikrinin ötesinde, hakikat denen duvarın ötesine'' geçmek istemeleri, her şeyin mümkün olacağı fikrine inanmaları tamamen maddi-parasal sebeplere bağlanabilir. *Onlar için 'imkân' denen şeyin hududu yoktu. Her şeyin mümkün olduğu bir âlemleri vardı.*²⁴⁷ Bu adamlar ellerinde balyozlarla gerçek dünyanın duvarlarına saldırıp adeta bir çocuk inancıyla imkânsızı istemektedirler. Berna Moran için bu adamların yaptığı *Tanzimat'tan önce, Batı'daki bilimsel ve ekonomik gelişmelerden habersiz, dine yönelik, gerçekçi olmayan bir çağı simgelemektir.*²⁴⁸ Mehmet Kaplan bu adamların toplamı ile ilgili *Yaşanılan gerçek zaman ile insanların kapalı bir kavanoza hapsedilmiş gibi yüzdükleri masal atmosferi arasında tam bir tezat vardır. Hepsi de kendilerini musallat bir fikre kaptırmış olan bu insanların gerçek ile hiçbir ilgileri yoktur. Duyuları dış âleme kapalı olduğu için, şuurlarına acayip bir takım hayaller, rüyalar, ümitler, yani gayri şuur hâkimdir*²⁴⁹ tespitine katılmakla beraber maddi zorlukların bir takım abes çabaları beraberinde getirdiğini vurgulayalım.

Aristidi Efendi bilime inancı olan biridir. Fakat kendi çelişkisi de cıvadan altın yapabileceğine olan inancıdır. Bu ikili hal üçüncü bir abes uygulamayı da beraberinde getirir. Örneğin Abdüsselam Bey'in hatırını kıramayıp Seyit'in getirdiği büyü ve simya karışık formülleri denemesidir. Kararlılıkta görülen kırılma, insan merkezli bir dönüşümdür. Yani eksik bilgi ve az birikimle çıktığı yolda hatır işleri uğruna tutunduğu bilim inancından da uzaklaşır.

Aristi Efendi, karakterler içinde en müspet bakış açısından zamanla uzaklaşır. Eczanenin arka tarafında cıvadan altın yapma işi uzayınca; Seyit Lütfullah'ın kendince tüm çabalarını boşa çıkararak defineyi tek başına aramaya kalkışmasından sonra bir nevi ceza niteliğindeki eczane yangını sonunu getirir. 1912 yılı kışında çıkan yangın ve Aristidi Efendi'nin ölümü diğer zevatın zengin olma umutlarını yerle yeksan eder. İyi düşünmek gerekir ki geride kalanlar değişime – bunu zenginleşme

²⁴⁷ SAE s.44

²⁴⁸ Berna Moran, A,g,e, s. 302

²⁴⁹ Mehmet Kaplan, *Edebiyatımızın İçinden*, s. 141

ve hayat standartlarını yükseltme anlamında kullanıyoruz- isteklerini, hedeflerini küçülterek yollarına devam ederler.

II. VI. IV. NURİ EFENDİ

Roman içinde değişime direnen ya da değişimden habersiz kalan insanlardan biri de Nuri Efendi'dir. İşin nizamından geçmiş olan *İrdal'ın oğlu Ahmet ile Muvakkit Nuri Efendi'nin hayatında abes olmayacaktır.*²⁵⁰ Fakat saatlerin kendisiyle ve ayarlarıyla ciddi bir insani ilişki yaşayan bu zat, meşrutiyetten sonra ayarsız bir saat göreceğim korkusuyla muvakkithanesine kapanır. Onun bu yöndeki tutumu siyasal ve çevresel değişim karşısındaki tavrı, bir şey yapmadan sadece içeri kapanmaktır. Denebilir ki değişim onda bir tür mahkûmiyet yaratmıştır. Aynı şekilde Walter Feldman'a göre *Nuri Efendi, Hayri İrdal'ın yaşamını geri dönülmez biçimde değiştirip düzelden tek insandır.*²⁵¹

II. VI. V. ABDÜSSELAM BEY

*Bu devirlerdeki Abdüselam Bey'i daima elinde bu iki atı ile en imkânsız ameliyelere girişen bir kumarbaz görmemek imkânsızdı.*²⁵² Yazarın bu ifadesiyle tezimizin kahramanlara yönelik değişim ve dönüşüm iddiası geçerlilik kazanıyor. Demek ki her devrin kendisine has bir karakter formu mevcuttur. Söz konusu olan Abdüselam Bey'in zaman içinde İstanbullulaştığını, Arapçasından bir iz kalmadığını ifade ederek yapısal değişikliğin mekân ve zaman fikriyle geldiğini söyleyebiliriz. Abdüselam Bey, tüm kahramanlarda mevcut olan iflas fikrinin getirdiği bir çaba içinde görülebilir. Zira iflas sonucu eldekilerin bir şekilde kaybolması ve bunların geri kazanılması için gösterilen çaba farklı ya da öncekilerden ayrı bir çaba gerektirir.

²⁵⁰ Mustafa Kutlu, *A. g.m*, s.6

²⁵¹ Walter Feldman, *A,g.e*, s.124

²⁵² *SAE*, s.43-44

Şüphesiz romanda değişimi net olarak görülen kahramanlardan birisidir Abdüsselam Bey. Bütün kalabalık ve gürültüsüyle adeta bir imparatorluğu andıran konakta eriyen servetiyle birlikte, etrafında bir yalnızlık hali meydana gelir. Koca bir mahalle esnafının geçim kaynağı olan bu konak, gittikçe ıssızlaşan bir yer haline gelir. Birkaç hizmetçiyle, damat ve gelini kalır. Abdüsselam Bey'in yalnızlaşması, ruhsal manada etrafında bulunan birkaç insana aşırı bir sevgi ve ilgi göstermesine neden olur ki Emine buna *muhabbet esirliği* der. Denebilir ki Abdüsselam Bey yalnızlaştıkça etrafına daha çok bağlanır. Görülen bir başka değişim de eriyen serveti toplama ve cıvadan altın yapma umudunun tükenmesidir. Bunun yanında yok olan serveti ve yalnızlaşması beraberinde akıl kaybını da getirir. Zira İrdal'ın kızına yanlışlıkla kendi annesinin adını verip ona anne diye hitap etmesi, bu küçük kız için sayısı bilinmeyecek kadar çok vasiyetname bırakması bunun göstergesidir.

II. VI. VI. ZARİFE HANIM

Romanın en ilginç ve tutarsız karakterlerinden biri de kuşkusuz Zarife Hanım'dır. Ölüp tekrar dirilen bu insan, hayatındaki değişim serüvenini başlatır. Kefen Yırtan Zarife'nin daldığı laterjik uykudan tam gömüleceği sırada uyanması, daha bir delikanlı olan Hayri İrdal üzerinde büyük bir tesir, ruhunda derin izler bırakır. İrdal, bu olayı anlatırken o kadar güzel, akıcı bir dil kullanır ki bu olayın sadece İrdal'da bir heyecan yarattığını ve halasına hayranlık duyduğunu gösterir. Süpürgeciler Kâhyası'nın konağındaki bol miktardaki, para, mücevher ve tahvillerle ilgilenmemiş, sadece ilgisini mutfakta bulunan saate aktarmıştır. Tamir etmeye çalıştığı saatin rakkası İrdal'a kalan en büyük miras durumundadır. *Süpürgeciler Kahyası'nın servetinden kocaman bir saat rakkasının cebimde kalmasıydı. Evet, babam ne derse desin, ben halamın mirasından hissemi almıştım.*²⁵³ Fakat parasız, sefil günlerini geride bırakmak isteyen baba için durum bu kadar basit değildir. İrdal'a göre bu olay, babasının cebine doldurduklarından fazlasını çıkartmak zorunda bırakmıştır. Çünkü baba, miras fikriyle daima gelecek adına güzel hayaller beslemiş ve umut var olmuştur. *Fazlasıyla, çünkü istikbal için beslenen ümidi dahi oracığa*

²⁵³ SAE, s.68

*bırakmıştı.*²⁵⁴ Fakat kız kardeşini ölümden elini sıyırmış vaziyette karşısında görünce, hafif bedensel aksaklıkları katmerleşmiş ve oraya beraberinde getirdiği umudunu da konakta bırakmıştır. Baba İrdal'ın bir umudu dahi yoktur. Hayri İrdal'ın ifadesiyle *artık talihe karşı hiçbir mücadelede bulunmak hevesi kalmamıştı.*²⁵⁵

Bu olayla birlikte İrdal'ın babasında gözle görünür bir değişiklik de olmuştur. Garip bir sükûnete kavuşması, kendi köşesinde sessiz sedasız bir adam haline gelmesi'' kendi talihinin şuuruna ermesiyle ortaya çıkmıştır. Nihayet bu olay, babada savaşıma, mücadele etme fikrini ortadan kaldırmıştır. Bu durum psikolojideki karşılığıyla öğrenilmiş çaresizlik halidir. Bu durumda insan başta kendisi ve çevreye karşı bir inançsızlık fikri geliştirir. Ki her ne yaparsa yapsın içinden çıkılamayacak, başarısızlıkla sonuçlanacak bir durumun varlığını kabullenecektir. Böylelikle kişi, kısmi bir mutluluk adına herhangi bir çaba ortaya koymayacak, eylemsiz kalacaktır.

256

Hayri İrdal'ın halası Zarife Hanım, daha sonra pratikleri görüleceği gibi büyük bir olayla kendisini ve hayatını değiştirmeye karar verir. Öncelikle ölüm fikrinin korkunç duvarına çarpıp, onunla yüzleşmiş halde geri döner. Ve yaşamak dediğimiz o büyük *iştihad*'ya kapılır. İrdal'ın tespit ettiği gibi bu büyük değişim üç alanda ortaya çıkar. İlki, önceleri çirkin, hasta ve çelimsiz vücuduyla olan kavgasını bitirmesidir. Onunla barışıp, kıymetini bilmeye, ona iyi davranmaya başlar. İkincisi ise parası karşısındaki tutumudur. Sanki büyük bir iç muhasebeyle *bekçisi olduğu* büyük servetini harcamaya karar verir. Nihayet Zarife Hala vücuduyla sağladığı barışı servetiyle garantiye alır. Sonraki süreçte Süpürgeciler Kâhyası Konağı tadilattan geçer, Zarife Hala kendisine bir eş bulur ve yeni elbiseler, lastik tekerlekli bir araba alır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi romandaki büyük değişimler büyük olaylarla birlikte ortaya çıkar. Zarife Hanım'ın bu olayla birlikte geçirdiği üçüncü bir değişim de kötürümlükten kurtulmasıdır. *Korku, ölümden kurtulma sevinci, servetine kavuşma telaşı halamın kötürümlüğünü, sakatlığını yenmişti.*²⁵⁷

²⁵⁴ SAE, s.67

²⁵⁵ SAE, s.69

²⁵⁶ Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yay. 2007 İstanbul, s. 685,686-687

²⁵⁷ SAE, s.71

Zarife Hanım bu büyük olayın hemen sonrasında bir hatıra niteliğindeki, ölmüş kocasının elbiselerini imama verir. Belki Zarife Hanım, kocasının hatırasından kurtulmak için böyle bir şey yapmıştır. Artık onun için bir geçmiş, bir yığın yoktur. Yeniyi kucaklamak için eskinin miskinliğini bir tarafa bırakmak gerekir düşüncesindedir.

Bu olayın önem arz etmesinin nedeni romanın ileriki bölümlerine ve kişilerine etki etmesidir. Patrick Suskind'in '' *Das Parfum* '' adlı romanında da Jean Baptiste'in aldığı kararlar sonucu kendi ve başkalarının hayatlarının değişmesi Zarife Hanım'ın etkisiyle benzerlik gösterir. Safinaz Hanım, Avcı Naşit Bey, kızı ve damadı bu olayla birlikte hayat istikametleri değişenler arasındadır. Öncelikle Safinaz Hanım artık Zarife Hanım'ın ahret kardeşi değildir, ona yol verilir. Akralarının yanında biraz vakit geçirdikten sonra İrdal ailesine sığınır. Avcı Naşit Bey, İrdal'ın dediğine göre türlü merakları olan, fakir, daima parasız bir kişidir. Dolayısıyla Zarife Hanım'ın serveti ona yeni bir statü, yeni bir yaşam biçimi kazandırmıştır. Bu servetin bir kısmıyla büyükçe bir işe girer. Sonrasında İttiat Ve Terakki Partisi'nden mebus seçilir. ... *Yüzünden sadece para sıkıntısı ve yaşamak zevki, yahut hasreti akan Naşit Bey değildi. Bütün varlığından bir vakar ve büyüklük taşıyordu. O zamana kadar hep düşük gördüğümüz bıyıkları dünyaya meydan okur gibi sivrilmiş, üzüntü ile kısıp gözlerine tuhaf bir sertlik, baktığı şeyi delen ve ötesine geçen dikkat gelmişti. Sırtındaki eski avcı ceketini atmış, bal rengi pardösüsü, altın saplı bastonu ile ağır ağır, tanığı olduğumuz hadisenin, yani oraya kadar gelişinin ehemmiyetini herkese anlatan adımlarla yürüdü.*²⁵⁸

Zarife Hanım'ın ölüp dirilmesi etrafında sanki bir domino etkisi yaratır.

²⁵⁸ SAE, s.73-74

II. VI. VII. MÜBAREK

Takribi Ahmet Efendi ailesinin üzerinde borç kalan ve bir türlü yapılamayan bir caminin saati olarak Mübarek, bazen bir eşya, bazen bir ermiş kişi, bazen de kafası karışık, sevimsiz bir insan kılığında ortaya çıkar. Tanpınar'ın Mübarek'i şahsileştirmeye çalıştığını, bunun için romanın merkezinden ayırmadığını görüyoruz. Nitekim Hayri İrdal Adli Tıp'ta Doktor Ramiz'e bu saati anlattığında ismi üzerinde özellikle durulur. Hatta bu saatin aile içindeki düzeni ters yüz ettiğini Doktor Ramiz belirtir. *Mübarek'e mi? Adıyla söylesenize şunu! Bir adı olan şey adıyla anılır, diye beni azarladı.*²⁵⁹

Ev sakinleri, eski saat Mübarek'e farklı görüşlerle farklı anlamlar yükler. Yüklenen bu anlamlar kişilerin farklı tutumuyla alakalı bir durumdur. Baba Mübarek'i sevmez. Çünkü Takribi Ahmet Efendi'nin cami yaptırma macerasının bir parçasıdır. Baba vasiyetini yerine getiremediği gibi, bunu hatırlatan her şeye karşı bir öfke besler. Mübarek'i bir miras olarak gören baba, bundan kurtulmaya çalışır. Aynı zamanda baba, hayatındaki tüm olumsuzlukların, parasal sıkıntıların kaynağı olarak da Mübarek'i gösterir. Ona *menhus* der. -Menhus uğursuz anlamındadır.²⁶⁰ Bir şekilde Takribi Ahmet Efendi ailesinin kötü talihini de temsil etmektedir. Anne ise saate Mübarek demektedir. Annenin böyle bir isim kullanmasının nedeni de Mübarek'in kafasına estiği vakit çalışması ya da durması, mahallede birinin öldüğü anda saat başını bildirmesi, annenin bilincinde yer etmiştir.

İrdal'ın kötü giden talihine paralel olarak, Mübarek'in de talihinin kötüye gittiğini söyleyebiliriz. Zira çatı katında unutulmuş bu saatin temizlenip salona konmasıyla birlikte Hayri İrdal da Adli Tıp'tan ayrılır ki öncesinde miras davasında kendisiyle ilgili kısmından beraat etmiştir. Mübarek'in belirli alanlarda ortaya çıkması, insan kimliğinde, talihinin iyiye doğru evrilmesiyle birlikte İrdal'ın da talihi iyiye doğru bir gelişme gösterir.

Mübarek'in değişimi insan faktörüyle birlikte gerçekleşir. Yani etrafındaki insanların ona yükledikleri anlam değişimi vurgular. Kitabın başlarında eski bir zamanı vurgulayan bu saat, yeninin içinde değişmiş, bir şahsiyete bürünmüş

²⁵⁹ SAE, s.108

²⁶⁰ TDK Sözlük, 10. Baskı, Ankara 2009

vaziyette yer alır. Doktoru olması, ara sıra da olsa seyahate çıkması, Pakize Hanım'ın bayramlarda elini öpmesi şahsiyetleştğini gösterir.

Artık Mübarek ne çatıya bırakılmış bir eski zaman eşyası, ne de fakir bir evin salonunu doldurmak için kullanılan bir dekordur. Mübarek zengin, müreffeh ve şöhret olmuş bir karakterdir. Nihayetinde belirli aralıklarla çıkardığı ses güzelleşmiş, çeyrek saatlerde bir yaşlı adam “ *hoş geldiniz*” sözüyle misafirleri karşılayan bir uzuv edinmiştir. Bunun yanında süslenmiş ve üzerinde bir nişan taşımaktadır. *Para, refah, fazla kazanma hırsı hepimiz gibi onu da değiştirdi.*²⁶¹ İrdal'ın bu ifadesi Mübarek'in değişim boyutunu kendi değişimiyle açıklar niteliktedir.

İrdal'ın yaşam serüvenin olumsuz dönemlerinde Mübarek'in de unutulmuş, kirlenmiş bir macerasının olduğunu unutmamak gerekir. İrdal'ın değişen hayat standartlarıyla birlikte Mübarek'in de olumlu manada değiştiğini söylemek mümkündür. Sonuç olarak ikisinin değişimi bir paralellik gösterir.

²⁶¹ SAE, s.344

SONUÇ

1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte toplumsal zeminde yırtılmalar görülürken, dönemin ve sonrasında yetişen aydınları da bu yırtılmayı görecektir. Genel anlamda bir doğu-batı sorunu olarak tanımlayabildiğimiz bu sorun edebiyatın vaz geçilmez konularından biri olmuştur. Dolayısıyla daha çok sözel bir toplum olmamız hasebiyle sosyal bilimler alanında ortaya konan çalışmalar çoğunlukla doğu- batı eksenli olmuştur. Bir bakıma bu yırtılmanın, bölünmüşlüğün nedenleri ve çözümleri sıklıkla tartışılmıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da aralarında olduğu Namık Kemal, Muallim Naci, Tevfik Fikret, Peyami Safa, Necip Fazıl, Yahya Kemal gibi isimler yaratımlarını hep bu eksen üzerinden meydana getirmişlerdir.

Türk edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Ahmet Hamdi Tanpınar kendi döneminde yaşadığı kültür ve uygarlık çıkmazını kaleme aldığı her türden eserinde işlemiştir. Tezimizin ilk bölümünde ifade ettiğimiz gibi Tanpınar, bu bölünmüş hali, yaşadığı kaygıyı daha çok estet kimliğiyle işlemiştir. Bu durum, kendisini dönem aydınlarından ayıran en önemli özelliği kabul edilebilir. Tanpınar'ın temel sorunu uygarlık değişimi karşısındaki birey değişimidir. Bütünlük, devamlılık ve değişim içerisinde olan medeniyetin asli unsuru insandır diyen Tanpınar, insanın zihni şartlarını medeniyetin etkilediğini anlatır. Bozulan insan anlayışı sadece medeniyeti değil o medeniyete ait değerleri de bozar.

Tezimizin birinci bölümünde Tanpınar'ın uygarlık ve kültürel çıkmaza dair tespitleri eserlerinden hareketle belirtilmiş olup, bu sorunlara farklı yaklaşımı ve kaynağı işlenmiştir. Aynı bölümde Fransız filozof Henri Bergson'un öncülük ettiği sezgicilik akımının etkisiyle devrin entelektüel çevrelerinde etkili olan materyalist ve pozitivist eğilimlerden uzak duran Tanpınar'ın, filozofun süre, devamlılık kavramlarından etkilendiği gibi bu kavramlarından hareketle eskinin temelini dayanan bir kültür oluşturmaya çalıştığını görebiliriz.

İkinci bölümde Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün başta Hayri İrdal olmak üzere önemli gördüğümüz karakterleri olaylar ve ihtiyaçlar doğrultusunda işlenmiştir. İhtiyaçlar değiştikçe karakterlerin de ruhsal ve yapısal değişiklikler yaşadığı görülmüştür. Burada zaman faktörünün ihtiyaçları belirlediği ve karakterlerin suni bir görüşün oluşturduğu düşüncelere sahip oldukları ve bu düşünceleri savundukları tespit edilmiştir.

Bu bölümde kahramanımız Hayri İrdal, tüm yönleriyle ele alınmış ve değişim süreci faktörel bütünlükler üzerinde oturtulmuştur. Bu faktörler çocukluğunun geçtiği çevre ve ilişki içinde olduğu insanlar, ileriki dönemlerde yaşadığı maddi sıkıntılar ve karşısına çıkan ilginç insanlar şeklinde sıralanabilir.

Sonuç olarak Saatleri Ayarlama Enstitüsü'yle Tanpınar, toplumsal değişimi karakterler üzerinden vermeye çalışırken aynı zamanda uygarlaşmanın yöntem ve eksikliğine devlet kurumları üzerinden değinmeye çalışır. Bir bakıma yüzeysel ve yanlış Batılılaşma ile şekli kurumlaşmanın hayatımızda yarattığı tuhaflıklar işlenmiştir. Robert Musil'in ifade ettiği gibi yanlış olanın eskinin tümünden reddedilmesidir. Kültürel alanda karşı çıkış toplumda asıl tuhaflaşmanın ortaya çıkmasında en büyük etkindir. Böylece kendine yabancılaşmış bir toplum ve düzende çıkış yolu bulmaya çalışan Hayri İrdal'ın düzen ekseninde değişimi ironik bir dille bu eserde kaleme alınmıştır. İrdal, toplumun bir modelidir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü de birey üzerinden toplumu modellemek için yazılmış bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar, Dergâh Yay. İstanbul 1977, s.129
- Ak, M. Akif, *Tanpınar'ın Kendi İçinde Bölünmüş İnsanları*, Pınar Dergisi, S.61, Ocak 1977, s.4
- Akçam, Alper, *Karnaval ve Türk Romanı*, Ürün Yay. Ankara 2006, s.5
- Aktaş, Şerif, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yay. Ankara 1991,s.148
- Akyıldız, Hülya Bayrak, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Roman Tekniği*, Ankara Üni., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008,S.14
- Akyüz, Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995,s.69
- Aliş, Şehnaz, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Sosyal Tenkit, Doğumunun 100. Yılında A. H. Tanpınar*. Haz. Sema Uğurcan, Kitabevi Yay. İstanbul 2003, s.26
- Alptekin, Turan, *Kitaplık Dergisi* S.40, 2000, s.124,125
- Aydın, Mehmet, *Toplumbilim dergisi A.Hamdi Tanpınar özel sayısı*, İstanbul 2006, s.169
- Aydın, Mustafa, *Tanpınar'da Doğu- Batı Sentezi*, Pınar Dergisi, S.61, Ocak 1977,s.17
- Aydın, Mehmet, *Kayıp Zamanın İzinde*, Doğu Batı Yay. Ankara 2010, s.16
- Aytaç, Gürsel, *Çağdaş Türk Romanları Üzerine İncelemeler*, Gündoğan Basın Yayın Dağ. Ankara 1990, s.144
- Ayvazoğlu, Beşir, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*, Dergâh Yay. İstanbul 1990, C. 7,s.378
- Başer, Nami, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nü bir okuyuş ya da Batı ve biz*, Hürriyet Gösteri Dergisi, Yıl.1, S. 6, Mayıs 1981, s.63
- Behramoğlu, Ataol, *Mekanik Gözyaşları- Yazılar-Denemeler*, Cem Yay. İstanbul 1990,s.17
- Belge, Murat, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, Yky Yay. İstanbul 1994, 21

- Bergson Hakkında*, Sadeleştiren Ve Haz. Erdoğan Erbay- Ali Utku, Çizgi Yay. Konya 2005,s.120
- Bergson, Henri, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, Çev. M. Şekip Tunç, MEB, Ankara 1990, s.94
- Bergson, Henri, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, Çev. M. Şekip Tunç, MEB 1976, s.227
- Bergson, Henry, *Yaratıcı Tekâmülden Hayatın Tekâmülü*, Çev. Mustafa Şekip Tunç, İstanbul, MEB, 1987, s.19.
- Bergson, Henri, *Bergson'un Felsefesi; Yaratıcı Tekâmül İçinde Bergson*, Çev. M. Şekip Tunç, MGSB Yayınları, Ankara, 1986, s. 8.
- Bourneur, Roland, Quillet, Real, *Roman Dünyası ve İncelenmesi*, Çev. Doç.Dr. Hüseyin Gümüş, Kültür Bak. Yay. Ankara 1989, s.141
- Dellaloğlu, Besim F. *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası, Bir Tanpınar Fetişizmi*. Kapı Yay. İstanbul 2012, s.54
- Demiralp, Oğuz, *Kutup Noktası*, Yky. Yay. İstanbul 1993 S.24
- Demirtürk, E. Lale, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Üzerine Bir İnceleme*, Varlık Dergisi, S.1032, Eylül 1993, s.30
- Erdoğan, Lokman, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Roman ve Hikâyelerinde Din ve Toplum İlişkisi*, Gazi Üni. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s.11
- Ergiydiren, Sevinç, *Edebiyat Araştırmaları, Edebiyat Eleştirisi Üzerine Bir Deneme*, Boğaziçi Üni. Yay. İstanbul 2001, s.18
- Ertop, Konur, *Ahmet Hamdi Tanpınar: Romancı kişiliği ve geçmişle hesaplaşması*, Milliyet Sanat. Ocak 1982 s.20, S. 40, 15
- Ertuğrul, Kürşat, *Toplum Ve Bilim Dergisi*, S.81, İstanbul 1999, s. 195
- Feldman, Walter, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde Zaman, Bellek Ve Özyaşamöyküsü*, Kitaplık Dergisi, Güz 1998, , Sayı.34, s.127
- Fordham, Frieda, *Jung Psikolojisi*, , Say Yay. Çeviri Aslan Yalçın, İstanbul 1999, s.40-60
- Forster, E.M. *Roman Sanatı* Çev. Ünal Aytür, Adam Yay. İstanbul 1985, s.19, Ünal Aytür'ün bu eser için yazdığı önsözden.
- Freud, Sigmund, *Sanat Ve Sanatçılar Üzerine*, Çev. Kamuran Şipal, Bozak Yay. İstanbul 1979, s.194

Fromm, Erich, *Çağımızda Kişilik Sorunu- İnsan Davranışlarının Kökenleri*, Çev. Yasemin Kalaycıoğlu, Düşünen Adam Yay. İstanbul 1993,s.88

Girard, Rene, *Romantik Yalan ve Romansal Hakikat, Edebi Yapıda Ben ve Öteki*, Çev. Arzu Etensal İldem, İstanbul 2001,s.29

Gray, Martin, *A Dictionary Of Literary Terms*, Longman York Press, Liban 1984, Aktaran: Alemdar Yalçın

Gündoğan, Ali Osman, *Bergson*, Say Yay. İstanbul 2010, s.27

Gündüz, Osman, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2009, s.455

Güvenç, Bozkurt, *Kültürün Abc'si*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1997, s.26

Has-er, Melin, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Türk Edebiyatı Dergisi*, Temmuz 1985, s. 55

Hilav, Selahattin, *Edebiyat Yazıları*, Yky, İstanbul 2008, S.123

Hisar, Abdülhak Şinasi, *Fahim Bey ve Biz*, Yky Yay. İstanbul 2012, s. 21

İdil, A.Mümtaz, *Gerçeklik ve Roman*, Dayanışma Yay. Ankara 1983,s.34

Jung, Carl Gustav, *Dört Arketip*, Metis Yay. İstanbul 2009,s.57

Jusdanis, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür- Milli Edebiyatın İcad Edilişi*, Metis Yay. İstanbul 1998,s.173

Kabaklı, Ahmet, *Tanpınar ve Şaheseri*, Türk Edebiyatı Dergisi, Ocak 1986, İstanbul, s. 7

Kahraman, Hasan Bülent, *Yitirilmiş Zamanın Ardında: A. H. Tanpınar ve Muhafazakâr Modernliğin Estetik Düzlemi*, Doğu Batı, S. 11, (2000), s. 9-43

Kaplan, Mehmet, *Edebiyatımızın İçinden*, Dergâh Yay. İstanbul 1978, s.140

Karadikme, Arzu, *İroni Kavramı ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde İroni*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Cumhuriyet Üni. 2006, s.78

Kırzioğlu, Banıççek, *Tanpınar'da Zaman Nüvesi-II-Türk Edebiyatı Dergisi*, S.263,İstanbul 1995, s.53

Kolcu, Ali İhsan, *Yusuf Atılgan'ın Roman Dünyası*, Toros Kitaplığı, İstanbul 2003s.139

Koç, Murat, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın roman ve hikâyelerinde kıyafet- karakter ilişkisi üzerine bir deneme*, *Doğumunun 100. Yılında Ahmet Hamdi Tanpınar*, Haz. Sema Uğurcan, Kitabevi Yay. İstanbul 2003, s.86

Köroğlu, Erol, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Zaman Anlayışı*, *Cogito Dergisi*, S.11, 1997, s.204

Kutlu, Mustafa, *Tanpınar'ın yalan dünyası(SAE)*, s.3, *Yönelişler Dergisi*, Nisan 1983, S.22

Küçükömer, İdris, *Batıllaşma- Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay. İstanbul 2012,s.138

Legros, Robert, *Sanatta Bireyin Doğuşu*, Çev. Esra Özdoğan, Yky Yay. İstanbul 2012, s.62

Lukacs, Georg, *Roman Sanatı*, Çev. Sedat Ümran, Say. Yay. İstanbul 1985,s. 64

Miyasoğlu, Mustafa, *Tanpınar'ın Romanları ve Zamanları*, *Dil Ve Edebiyat Dergisi*, İstanbul 2012 s.33

Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1* İletişim Yay. İstanbul 2005, S.305

Mutluay, Rauf, *100 Soruda Tanzimat ve Serveti Fünun Edebiyatı(XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı)*, Gerçek Yay. İstanbul 1988,s.45

Nabi, Yaşar, *Edebiyatçılarımız Konuşuyor, Ahmet Hamdi Tanpınar*, Varlık Yay. İstanbul 1976, s.43

Oktay, Ahmet, *Defter Dergisi*, S.23,s.51,Bahar 1995

Orakçı, Cengizhan, *Ahmet Hamdi Tanpınar*, Alternatif Yay. Ankara 2003, s.28

Özdenören, Rasim, *Ruhun Malzemeleri*, İz yay. İstanbul 1997, s.96

Özgüven, Fatih, *İki Lapacının Maceraları: Saatleri Ayarlama Enstitüsü ve Miskinler Tekkesi*, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara 2010, S.424

Pamuk, Orhan, *Saf ve Düşünceli Romancı*, İletişim Yay. İstanbul 2011, s.51

Pamuk, Orhan, *Ahmet Hamdi Tanpınar ve Türk Modernizmi*, *Defter Dergisi*, S. Bahar 1995, s. 44

Plinsnier, Charle, *Roman Üzerine Düşünceler*, Çev. Hilmi Uçan, Hece Yay. Ankara 2003,s.71

Rank, Otto, *Doğum Tramvası*, Çev. Sabir Yücesoy, Metis Yay. İstanbul 2001, s.154
Russell, Bertrand, *Batı Felsefe Tarihi III Yeniçağ*, Çev. Muammer Sencer, İstanbul 1994, s. 159

Said, Edward, *Entelektüel- Sürgün, Marjinal, Yabancı*, Çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yay. İstanbul 2009, s.65-72

Salomoni, Fabio, *Tanpınar'ı Çevirmek, Ahmet Hamdi Tanpınar- Tanpınar Zamanı Son Bakışlar*, Haz. Handan İnci, Kapı Yay. İstanbul 2012, s. 164-165

Savaş, Metin, *Yerlilik, değişim ve küreselleşme bağlamında Saatleri ayarlama enstitüsü*, Dergâh Dergisi, İstanbul 2001, S.141, s.10

Schultz, Duane P., Schultz, Sydney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yay. 2007 İstanbul, s. 685,686-687

Senne, Rene Le, Aktaran: Halis Özgü, *Şahsiyet*, Özgü Yay. İstanbul 1969, s.26

Störic, Hans Joachim, *Dünya Felsefe Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Say Yay. İstanbul 2011, s.527

Şahin, Seval, *Bir Oyun Kurumu: Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Toplum-Bilim Dergisi, S.20, İstanbul 2006, s.199-200

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Günlüklerinin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, Haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman, Dergâh Yay. İstanbul 2010, s.332

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Huzur*, Dergâh Yay. Bas.19 İstanbul 2011, s. 269

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yay. İstanbul 2011 s.54

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Mahur Beste*, Dergâh Yay. İstanbul 2010, s.103

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Mektuplar*, , Haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yay. İstanbul 2007, s.323-324

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Mücevherlerin Sırrı*, Yky Yay. İstanbul 2002,s.235

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yay. Baskı.16, İstanbul 2011, s.12

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yay. İstanbul. 2006, s.24

TDK Sözlük, 10. Baskı, Ankara 2009

TDK Sözlük, Bas. 11,Ankara 2010 s.568

- Tekin, Mehmet, *Roman Sanatı ve Roman Unsurları*, Selçuk Üni. Yay. Konya 1989, s.19
- Tekin, Mehmet, *Roman Sanatı ve unsurları*, Ötüken Yay. İstanbul 2001, s.8
- Tevfik, Dr. Rıza, *Doktor Rıza Teyfik Beyefendi'nin Darülfünun Dersleri Metafizik- 1*,
- Tezcan, Mahmut, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, Ankara Üni. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay. Ankara 1984,s.1
- Timur, Taner, *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Yay. Ankara 2002, s.345
- Törenek, Mehmet, *Başka Hayatlar Peşinde- Tanpınar'ın Romanları Üzerine Bir İnceleme*, Kitabevi Yay. İstanbul 2012, s.207
- Tuncel Altınköprü, *Karakter Bilim İnsanı Tanuma Sanatı, Şahsiyet Analizi- Kişiliğin Yapısı Ve Yorumu*, Altınköprü Yay. İstanbul 1980, s.12
- Uçan, Hilmi, *Hece Dergisi A.Hamdi Tanpınar Özel Sayısı*, Ankara 2002, s.29
- Uçman, Abdullah, Aktaran İhsan Işık, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Ankara 2006, C.8 s. 3411
- Yalçın, Alemdar, *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Çağdaş Türk Romanı 1946-2000*, Akçağ Yay. Ankara 2003, s.50
- Yanar, Işık, *Zaman Algularında Simge ve Temsil, Tanpınar ve Proust'ta Zaman Tasarımı*. Hece Dergisi S.61, Ankara 2002.s.232
- Yavuz, Hilmi, *Bir Tartışma Üstüne: Pişmiş Aşa Nasıl Su Kattım! A. Hamdi Tanpınar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2011, s.152
- Yazıcı, Nermin, A. H. *Tanpınar'ın Hikâyelerinde Anlatıcı ve Kahramanlar*, Berikan Yay. Ankara 2009, s.22
- Yılmaz, Durali, *Roman Kavramı ve Türk Romanın Doğuşu*, Kesit Yay. İstanbul 2011,s.20
- Yılmaz, Durali, *Roman Sanatı ve Toplum*, Ötüken Yay. İstanbul 1996, s. 70-71